

T.C.
İSTANBUL AYVANSARAY ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

**AHMED CEVDET PAŞA'NIN TEZÂKİR ADLI ESERİNE GÖRE OSMANLI
TOPLUMUNUN SİYASAL, SOSYAL VE KÜLTÜREL HAYATINA DAİR
TESPİTLERİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hüseyin Uhud Baybars SEYİTHANOĞLU

Tarih Anabilim Dalı

HAZİRAN, 2021

T.C.
İSTANBUL AYVANSARAY ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

AHMED CEVDET PAŞA'NIN TEZÂKİR ADLI ESERİNE GÖRE
OSMANLI TOPLUMUNUN SİYASAL, SOSYAL VE KÜLTÜREL
HAYATINA DAİR TESPİTLERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hüseyin Uhud Baybars SEYİTHANOĞLU
(18210201006)

Tarih Anabilim Dalı

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Mehmet Metin HÜLAGÜ

HAZİRAN, 2021

AKADEMİK DÜRÜSTLÜK BEYANI

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum ‘Ahmed Cevdet Paşa’nın Tezâkir Adlı Eserine Göre Osmanlı Toplumunun Siyasal, Sosyal ve Kültürel Hayatına Dair Tespitler’ başlıklı çalışmamın, bilimsel ahlak ve geleneklere uygun olarak tarafımdan yazıldığını, yararlandığım eserlerin tamamının kaynaklarda gösterildiğini ve çalışmamın içinde kullanıldıkları her yerde bunlara atıf yapıldığını belirtir ve onurumla sunarım.

08/06/2021

Hüseyin Uhd Baybars SEYİTHANOĞLU

ÖNSÖZ

Osmanlı Devleti'nin on dokuzuncu yüzyılda yetiştirdiği en büyük şahsiyetlerinden olan Ahmed Cevdet Paşa; hem tarihçi, hem hukukçu, hem de ilim insanı olarak Osmanlı Devleti'ne ve toplumun büyük hizmetlerde bulunmuştur. Kendi dönemini başarılı bir şekilde tahlil etmiş, karşılaştığı sorunlarla ilgili çözümler üretmiş, sorun gördüğünde üstlerine ve yetkili makamlara detaylarıyla durumu bildirmiştir. Yeteneği, karakteri ve çalışkanlığı sayesinde İlmiye'de ve Mülkiye'de hızla yükselmiş, müfettişlikten nâzırlığa hatta sadrazam vekilliğine kadar varan önemli görevlerde bulunmuştur. Osmanlı coğrafyasında, İstanbul başta olmak üzere pek çok yerinde çeşitli görevlerde bulunmuş, müfettişlik ve valilik görevleri icrâ etmiştir. Hem İstanbul'da hem de Osmanlı Devleti'nin farklı coğrafyalarında görev yaparken toplumun siyasal, sosyal ve kültürel hayattaki sıkıntılarını ve sorunlarını müşahede etme imkânı bulmuştur.

Ahmed Cevdet Paşa Osmanlı Devleti'nin iç sıkıntılarını bir tarihçi olarak kayıt altına alırken mülkî bir amir olarak da sosyolog bakışıyla siyasal, sosyal ve kültürel durumları; aile, kadın, erkek, giyim kuşam, yeme içme gibi tüm unsurlarıyla gelenekler çerçevesinde ele almış, devlete olan etkilerini gözlemlemiştir. Ahmed Cevdet Paşa, on dokuzuncu yüzyılda Osmanlı Devleti'nin toplumsal yapısını eserlerinde en net gösteren şahsiyetlerindedir. Çeşitli ıslahat ve yenileşme uygulamalarını yakinen müşahede etmiş ve bu önemli tespitlerini Tezâkir adlı eserinde başarıyla anlatmıştır. Bu eseri tarihçiler için önemli olduğu kadar toplumbilimciler içinde önem arz etmektedir. Bu çalışmada Ahmed Cevdet Paşa'nın Tezâkir adlı eserinde toplumun adetlerinin, inançlarının, geleneklerinin, siyasal ve sosyal kültürünün devlet yönetiminde ne gibi karşılıkları olduğu, devlet eliyle uygulanmak isteyen yenileşme ve değişimlerin toplumu nasıl etkilediği ve toplumun yönetilmesindeki sorunların temel sebeplerinin neler olabileceği hakkındaki tespit ve görüşleri ve ne gibi çözümler bulduğu incelenmeye çalışılmıştır. Ahmed Cevdet Paşa'nın şahsiyeti üzerine birçok bilimsel çalışma yapılmıştır lâkin sosyal ve kültürel faktörlerin devlet idaresine ve devlet adamlarına yönelik etkileri nazarında tespit ve görüşleri üzerine detaylı çalışmaların olmadığı görülmüştür. Bu çalışmamızda sosyal ve kültürel faktörlerin devlet ve devlet adamlarına etkileri üzerinden on dokuzuncu yüzyıl Osmanlı Devleti'nin idarî durumuna dair bir pencere açmayı da amaçlanmıştır. Kendisi ve eserleri üzerine birçok çalışma yapılmış olsa da bu çalışmaların onu ve kıymetli çalışmalarını anlatmada yeterli olmadığı âşikârdır. Hem tarihçi hem hukukçu olarak, hem İlmiye sınıfında hem de Mülkiye sınıfında bu kadar büyük bir donanım ve kabiliyetle devlete hizmet etmiş bir şahsiyetin bir de bütün bunların yanında sosyolog penceresinden toplumu gözlemleyip aktardığı düşünülünce kendisi üzerine yapılan çalışmaların yetersiz kaldığı anlaşılmaktadır. Çalışmamızda nâçizâne onun bu yönüne ışık tutarak pek bilinmeyen bir yönünü tarih çalışmalarına kazandırmaya çalışacağız. Onlarca eser yazan Ahmed Cevdet Paşa'nın

devlet yönetimine dair görüşlerini sosyal ve kültürel tespitlere dayandırmasının günümüzün devlet adamlarına ayna tutacağı düşüncesini taşımaktayız. Zira kendisi çalışmalarında mikrodan makroya gitmiştir, onun döneminde Anadolu ve Balkanların kaderi değişmeye ve şekillenmeye başlamış, etkileri günümüzde dahi belirgin bir şekilde görülen gelişmeler yaşanmıştır. Bu çalışmada amacımız bunları daha belirgin olarak ön plana çıkarmak ve bu konuda yapılan ve yapılacak çalışmalara bir basamak olabilmektir.

Buradaki çalışmamız giriş ve sonuç bölümleri dışında iki bölümden meydana gelmektedir: Birinci bölümde Ahmed Cevdet Paşa'nın hayatı, eserleri ve tarih anlayışı ana hatları ile ele alınmıştır. İkinci bölümde ise Ahmed Cevdet Paşa'nın toplum ve devlet görüşü ana hatlarıyla belirtilmeye çalışılmıştır. Çalışmanın devamında ise Tezâkir eserine göre yönetim ve merkezî idare ile ilgili siyasal ve sosyal kültüre dair tespit ve önerileri incelenmeye çalışılmıştır. Sonuç kısmında ise konuya sadık kalınarak sadece Tezâkir eserindeki bu veriler ışığında Osmanlı Devleti'nin ve toplumunun on dokuzuncu yüzyıldaki hazin durumu, Cevdet Paşa'nın belirttiği yönleriyle ve sebepleriyle değerlendirilmeye çalışılmıştır. Bunun yanında bir yüksek lisans teziyle bütün bunlara ışık tutmanın ve anlatmaya çalışmanın konunun geniş kapsamı düşünüldüğünde yetersiz kalacağı da açıktır. Binâenaleyh; Tanzimat, devlet yönetimi ve toplum üçgeninde yapılacak doktora tezleriyle daha detaylı incelemelerle konunun hak ettiği değere ve incelemelere sahip olacağı düşünülmektedir. Behemehâl bu çalışmanın, Osmanlı devlet yönetiminin on dokuzuncu yüzyılda içinde bulunduğu değişim ve dönüşümlerdeki siyasal, sosyal ve kültürel etkenlerin durumu bakımından araştırmacılara katkı sağlaması temennimizdir. Çalışmanın kendi mecrasının dışına kaymaması, konunun dışına çıkmaması ve amacına halel gelmemesi için herhangi bir arşiv ve belge incelemesine yer verilmemiştir.

Bu çalışmanın ortaya çıkmasında, yoğun ilmî çalışmaları içerisinde kıymetli vakitlerini ayırarak desteklerini esirgemeyen değerli hocam Sayın Profesör Doktor Mehmet Metin HÜLAGÜ'ye, yüksek lisans eğitimim sırasında çok değerli bilgilerinden faydalandığım Sayın Profesör Doktor Celalettin YAVUZ hocama, Sayın Doçent Doktor Osman Can ÜNVER hocama ve Sayın Doktor Öğretim Üyesi Enver Emre ÖCAL hocama teşekkür ederim. Yüksek lisans eğitimimin her anında desteklerini esirgemeyen, bu tez çalışmasını da redakte eden çok kıymetli Türkolog Beste VARDAR'a ayrıca teşekkür ederim.

Son olarak, tez çalışmamın henüz başlarındaiken meydana çıkan , dünyayı ve ülkemizi olumsuz yönde etkileyen pandemi sürecinde canla başla çalışan bütün sağlık çalışanlarına, insanlık ve ülkemiz için vermiş oldukları büyük mücadeleden ötürü teşekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

AKADEMİK DÜRÜSTLÜK BEYANI	ix
ÖNSÖZ	x
İÇİNDEKİLER	xii
TABLolar LİSTESİ	xiii
ÖZET	xiv
ABSTRACT	xv
GİRİŞ	1
1. AHMED CEVDET PAŞA’NIN HAYATI VE ESERLERİ	2
1.1 Ahmed Cevdet Paşa’nın Hayatı	2
1.1.1 Eserleri	10
1.2 Ahmed Cevdet Paşa’nın Tarihçilik Anlayışı	15
2. AHMED CEVDET PAŞA’NIN TAŞRA VE MERKEZ YÖNETİM İLE İLGİLİ, TESPİT VE GÖRÜŞLER	18
2.1 Ahmed Cevdet Paşa’nın Topluma ve Devlete Dair Görüşleri	18
2.2 İşkodra Teftişine Dair Tespitler ve Gözlemleri (1861)	21
2.3 Bosna Teftişi ve Bosna’ya Dair Tespit ve Görüşleri (1863-1864).....	28
2.4 Fırka-i Islahiyye ve Kozan Teftişine Dair Genel Bilgilendirme	42
2.5 Bölgedeki Aşiretler Hakkında Genel Tespitleri	44
2.6 Bölgedeki Siyasal, Sosyal ve Kültüre Dair Tespit ve Görüşleri	47
2.7 İstanbul’daki Siyasal, Sosyal ve Kültüre Dair Tespit ve Görüşleri.....	54
SONUÇ	66
KAYNAKÇA	68
ÖZGEÇMİŞ	70

TABLolar LİSTESİ

	<u>Sayfa</u>
Tablo 1.1: Cevdet Paşa'nın Merkez ve Taşra Bürokrasisinde Atandığı Memuriyetlerin Listesi.....	9

ÖZET

AHMED CEVDET PAŞA’NIN TEZÂKİR ADLI ESERİNE GÖRE OSMANLI TOPLUMUNUN SİYASAL, SOSYAL VE KÜLTÜREL HAYATINA DAİR TESPİTLER

On dokuzuncu yüzyıl, modern tarihçilik anlayışının gelişimi ve oluşumu açısından önemli bir dönemdir. Bu çalışmada, on dokuzuncu yüzyılda Osmanlı devletinin yetiştirdiği en önemli tarihçi, hukukçu ve âlim olarak tanınan Ahmed Cevdet Paşa’nın mülkî görevleri sırasında siyasal, sosyal ve kültürel hayatla ilgili yaptığı tespitlerini içeren Tezâkir adlı eseri esas alınarak tarihçilik anlayışı incelenmiştir. Çalışmamız eser içerisindeki siyasal, sosyal ve kültürel tespitlerin incelenmesi üzerine şekillenmiştir. Çalışmamızın giriş bölümü olan birinci bölümde Ahmed Cevdet Paşa’nın hayatı, eserleri ve tarih anlayışı kısaca belirtilmiştir. İkinci bölümde Ahmed Cevdet Paşa’nın toplum ve devlet ile ilgili görüşleri, İşkodra, Bosna-Hersek teftişleri ve Fırka-i Islahiyye ile birlikte gerçekleştirdiği Kozan teftişi sırasında müşahede ederek ele aldığı sosyo-kültürel görüşleri işlenmiştir. İkinci bölümün devamında da İstanbul’daki saray erkânı, İstanbul halkı ve devlet görevlilerine dair müşahede ettiği görüş ve tespitleri incelenerek açıklanmaya çalışılmıştır. Son bölümde ise mülkî amir olarak görev yapan tarihçi Ahmed Cevdet Paşa’nın on dokuzuncu yüzyıl Osmanlı Devleti’nin siyasal, sosyal ve kültürel hayatına dair tespit, öneri ve eleştirilerine genel bir bakış getirilerek incelenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Ahmed Cevdet Paşa, Osmanlı İdaresi, Reform, Sosyal, Kültür.*

ABSTRACT

FINDINGS ABOUT THE POLITICAL, SOCIAL AND CULTURAL LIFE OF OTTOMAN SOCIETY ACCORDING TO AHMED CEVDET PASHA'S TEZÂKIR

The nineteenth century is an important period for the development and formation of modern historiography. In this study, the understanding of historiography was examined based on the work titled Tezâkir, which includes the determinations of Ahmed Cevdet Pasha, who is known as the most important historian, lawyer and scholar raised by the Ottoman state in the nineteenth century, about political, social and cultural life during his civil duties. Our study has been shaped by examining the political, social and cultural determinations in the work. In the first chapter, which is the introductory part of our study, Ahmed Cevdet Pasha's life, works and understanding of history are briefly stated. In the second part, Ahmed Cevdet Pasha's views on society and the state, his socio-cultural views, which he observed during the inspections of Shkodër, Bosnia and Herzegovina and Kozan, which he carried out together with Fırka-yı Islahiyye, were handled. In the continuation of the second part, the opinions and determinations he observed about the palace officials in Istanbul, the people of Istanbul and state officials were examined and tried to be explained. In the last part, an attempt has been made to examine by bringing an overview of the findings, suggestions and matches of the historian Ahmed Cevdet Pasha, who served as the civil authority, about the political, social and cultural life of the nineteenth century Ottoman Empire.

Keywords: *Ahmed Cevdet Pasha, Ottoman Administration, Reform, Social, Culture.*

GİRİŞ

Çalışmamızın konusu on dokuzuncu yüzyılda Osmanlı Devleti'nde yetişmiş bir tarihçi, hukukçu ve en önemlisi devlet adamı olan Ahmed Cevdet Paşa'nın Tezâkir adlı eserinde kaydettiği, Osmanlı Devleti'nin son yüzyılındaki siyasal, sosyal ve kültürel değişiklik ve durumlara dair tespit ve önerileridir. Ahmed Cevdet Paşa'nın kendisi Osmanlı Devleti'nin yıkılmakta olduğu bir döneme denk gelmiştir. Bu dönemde devlet görevlerinde bulunmuş, devleti çöküşten kurtarmanın çarelerini çeşitli tespit, gözlem ve önerilerle aramıştır.

Osmanlı Devlet otoritesinin zayıfladığı bu dönemde, idarî kuruluşların kendilerinden beklenenleri yerine getiremediği, ordunun yapısının bozulduğu, toprak ve vergi sisteminde büyük aksaklıkların yaşandığı, anarşi ve ayaklanmaların çıktığı bilinmektedir. Devlet bürokrasisi artık kendinden bekleneni yerine getirememektedir. Bütün bu bozulmalar yeni bir düzen ve bir dizi ıslahatı gerekmektedir. Bu yeni düzenin ve reformların on dokuzuncu yüzyıldaki en önemli adımı şüphesiz Tanzimat Fermanı olmuştur. On dokuzuncu yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Fermanı'nın getirilmesiyle gerek devlet kademelerinde gerekse sosyal hayatta önemli değişimler meydana gelmiştir. Tanzimat Fermanı ve devamındaki reformlar devlette değişkenlikler oluştururken, toplumda da değişkenlikler meydana getirmiştir. (Karpas, 2016) Bu değişkenliklerin de yerinde ve düzgün bir şekilde işlemesi gerekmektedir, Ahmed Cevdet Paşa bu reform hareketlerinin başarıya ulaşabilmesi için üç şart öne sürmüştür: İlim, irade ve kudret. Bu üç şartın bir arada ve düzenli bir işleyiş içerisinde olması gerektiğine, bu şartlardan herhangi birisi eksik kalırsa reformların aksayacağına inanmaktadır. (Turan, 1986) Çünkü ona göre tarih; kuru bir anlatımla olayları ele almak yerine onların sosyal ve kültürel zeminini de kaydetmelidir ve devletin toplumla olan ilişkisinde bu unsurların önemi göz ardı edilmemelidir. Çalışmamızda Osmanlı Devleti'nin on dokuzuncu yüzyılda yaşadığı siyasal ve sosyal değişkenliklere Ahmed Cevdet Paşa'nın Tezâkir adlı eserinde

yapmış olduğu tespitler ve yine bu eserinde belirtmiş olduğu yukarıdaki görüşleri ışığında yaklaşmıştır.

1. AHMED CEVDET PAŞA’NIN HAYATI VE ESERLERİ

1.1 Ahmed Cevdet Paşa’nın Hayatı

On dokuzuncu yüzyılda Osmanlı devletinde tarihçi, hukukçu ve âlim kimliğiyle önemli görevlerde bulunan Ahmed Cevdet Paşa’nın hayatıyla ilgili en ayrıntılı bilgiye; kendisinin, çalışmamıza konu olan ve aynı zamanda otobiyografik yönü de bulunan “Tezâkir” adlı eserinin kırkıncı tezkiresi olan Tetimme’de yer verilmiştir. (Baysun, 1986) Buradan öğrendiğimiz bilgilere göre; Ahmed Cevdet Paşa miladî 1823 yılına denk gelen hicrî 1238 yılında (Halaçoğlu – Aydın, 1993) Osmanlı Devleti’nin o zamanki Tuna Eyaleti’ne bağlı olan, günümüzde Bulgaristan sınırları içerisinde kalan Lofça’da (Ölmezoğlu, 2002) doğdu ve büyük dedesinin ismi olan Ahmed adını aldı. Ahmed Cevdet Paşa’nın verdiği bilgilere göre; ismini aldığı büyük dedesi, bilinen en büyük atasıdır ve Kırklareli (Kırkkilise) ileri gelenlerinden Yularkıran Ahmed Ağa adında bir sergerdedir. (Aykut, 2018). Yularkıran Ahmed Ağa, 1711’de Sadrazam Baltacı Mehmed Paşa ile birlikte Ruslara karşı yapılan Prut Seferi’ne katıldıktan sonra memleketine dönmek yerine Lofça’da kalarak buraya yerleşmiştir ve bundan sonra ailesinden gelenlerin hepsi “Yularkıran oğulları” olarak anılmıştır. Ahmed Cevdet Paşa’nın büyük dedesi Yularkıran Ahmed Ağa’dan sonra ailesinin soyu sırasıyla, Lofça Müftüsü İsmail Efendi Oğlu Ahmed Ağa Oğlu Hacı Ali Efendi Oğlu Hacı İsmail Ağa Oğlu Ahmet Cevdet Paşa’dır (Aykut, 2018) .

Babası; Lofça ileri gelenlerinden, İstabl-ı Âmire’de vazife görmüş meclis âzâsı İsmail Ağa, annesi ise yine Tuna boylarından önemli bir aile olan Lofçalı Topuzoğlu ailesine mensup Ayşe Sümbül Hanım’dır (Ülkütaşır, 1945) . Ahmed Cevdet Paşa’nın babası İsmail Efendi devlet memurluğundan ziyade kendisini toprağa vermiş ve bir çiftlik edinerek çiftçilikle meşgul olmuş, bunun sonucunda da kazançlı çıkarak toprağını daha da genişletmiştir. Tanzimat’ın ilanıyla tekel usulü kaldırılınca emlâkların fiyatlarında meydana gelen ani yükseliş ile babasının gelirleri artmıştır (Kahraman, 2019). Bundan dolayı rahat bir hayat sürmüşlerdir. Büyükbabası Hacı

Ali Efendi, Ahmed'in yetiştirilmesi ve eğitimi ile yakından ilgilenmiş ve onu, büyük dedesi Lofça müftüsünün yolundan gitmesi için teşvik etmiştir (Aykut, 2018). Ahmet Efendi, ilk eğitimini kasabanın ilkokulunda almıştır. (Halaçoğlu – Aydın, 1993) Eğitimine Lofça ulemasından Müftü Hafız Ömer Efendi'nin yanında Arapça dil bilgisi ile Arabî ilimleri öğrenmiş ve belli bir seviyeye gelmiştir. Daha sonra Lofça Müftüsü olan Hafız Mehmet Efendi'den de mantık ve beyan ilimlerini öğrenmiştir. Ahmed Cevdet Paşa'nın yine Tezâkir'de bahsettiğine göre; Lofça'da aldığı eğitimlerin tamamlanması üzere henüz on beş-on altı yaşlarındayken âli ilimleri tahsili için İstanbul'a gitmesi ailesi tarafından gerekli görülmüştür (Baysun, 1986 ve diğer).

İleriki hayatının tamamını etkileyecek olan eğitimini önemli medreselerde sürdürmek üzere dedesi Ali Efendi tarafından İstanbul'a gönderilir. Miladî 1839 yılında İstanbul'a gelişine (Aykut, 2018) denk düşen zamanlarda Osmanlı Devleti için önemli dönüm noktalarından biri yaşanmaktadır. Ahmed Efendi'nin İstanbul'a gelişinden üç ay sonra Sultan II. Mahmud'un oğlu Abdülmecid Osmanlı Devleti'nin başına geçmiş ve 3 Kasım 1839'da Tanzimat Fermanı'nı ilan etmiştir (Akyıldız, 2011). Ahmed Efendi, İstanbul Çarşamba Pazarı'nda bulunan Papasoğlu Medresesi'ne yerleşerek Fatih Camisi'nde ilk dersini Toyranlı Mehmet Efendi'den almıştır (Kahraman, 2019). İslamî ilimlerden Ulûm-ı Arabiyye, İlm-i Fıkıh, Hadis, Usûl-ı Fıkıh, Usûl-ı Hadis, Tefsîr, Mantık, Âdâb, İlm-i Kelâm, Hikmet-i Tabiiyye ve İlâhiyye eğitimleri almaya başlamıştır (Aykut, 2018). Bunların yanında çeşitli konulara heves ederek öğrenen Ahmed Efendi, Miralay Nuri Bey'den geometri, felsefe, tarih ve coğrafya eğitimleri alıyordu, karşılık olarak Miralay Nuri Bey'e belâgat ve eski fizik öğretiyordu (Halaçoğlu – Aydın, 1993). Ahmed Cevdet Paşa, İstanbul'da devam ettiği medrese eğitimi sırasında, dönemin önemli âlimlerinden olan Hâfız Seyyid Efendi, Toyranlı Mehmed Efendi, Vidinli Mustafa Efendi, Kara Halil Efendi ve Birgivî Hoca Şâkir Efendi gibi isimlerden dersler görmüştür. Ahmet Efendi medrese eğitimi sonunda icazetini, mantık alanındaki yetkinliği ile tanınmış olan Birgivî Hoca Şâkir Efendi'den almıştır (Kahraman, 2019). Ahmed Efendi; kendi anlatımına göre, medrese dışındaki zamanında edebiyata olan merakından dolayı bazı edebî cemiyetlerde de bulunmuştur. Bu cemiyetlerin başında; mesnevihanlık icazeti aldığı ve Farsça bilgisini derinleştirmesine büyük fayda sağlayan Çarşamba'daki Murat Molla Tekkesi gelir. Bu tekkenin dışında, müdavimi olduğu

bir diğerkemiyet ise devrin önemli yüksek adamlarının, bilginlerinin ve ediplerinin uğrak mekanı olan, Karagümruk'te bulunan meşhur Şair Fehim Efendi konağı olmuştur (Ülkütaşır, 1945 ve diğerk). Ahmed Cevdet Efendi, eğitimini İstanbul'da sürdürdüğü sırada mahlası ve ikinci ismi olacak olan "Cevdet" adını, şair Fehim Efendi kendisine vermiştir (Baysun, 1986). Hayatının ileriki dönemlerinde daha çok bu isimle anılır ve tanınır olacaktır.1844 yılında, o zaman yeni çıkan bir kanunla sınava tabi tutularak girme şartı olan; Osmanlı'nın Rumeli Kazaskerliğine tâbî, bugün Yunanistan'ın Yanya iline bağlı olan Premedi Kazası kadılığı görevine başlamıştır. Lakin adı geçen kadılık, yine o dönemki şartlara göre yalnızca kağıt üzerinde rütbe şeklinde kazanılıyor ve bilfiil yerinde icra edilmesine gerek olmuyordu. Dolayısıyla bu görevi İstanbul'dan ayrılmadan yerine getirmiş ve kendisine ufak bir maaş bağlanmıştır (Şimşirgil-Ekinci, 2008 ve diğerk). Bu geçici görevle İstanbul şartlarında geçimin zor olacağından, Ahmed Cevdet Efendi bu kadılığı bırakarak 1845 yılında medrese sisteminin en alt derecesinde olan İbtida'-i Hâric rütbesiyle İstanbul'a medrese hocası olarak tayin olmuştur. Medrese hocalığına başlaması kendisinin ilmî hayatının yanında, siyasi hayatı açısından da bir dönüm noktası olmuştur diyebiliriz (Mardin, 2011). Bu görevi, Mustafa Reşit Paşa'nın sadrazam olmasıyla kısa sürmüştür (Kaynar, 2010 ve diğerk). Reşit Paşa; kendi planlarının şeriata uygun olduğunu göstermek için şeyhülislâmlık makamından, kendisine hukukî danışman ve yol gösterici olarak hizmet edecek zeki, çalışkan, bilgili ve açık fikirli bir âlim gönderilmesini istemiş ve zamanın şeyhülislâmı olan Arif Hikmet Efendi bu görev için Ahmed Cevdet Efendi'yi seçip göndermiştir (Aykut, 2018). Reşit Paşa, böylece Ahmed Cevdet Efendi'nin üstün yeteneklerini keşfetmiş ve kendisini himayesine almıştır. Ahmed Cevdet Efendi, Reşit Paşa'nın konağında daha fazla vakit geçirerek ileride beraber devlete hizmet edeceği Âlî ve Fuat Efendiler ile de burada tanışıp arkadaş olmuştur. Reşit Paşa ile tanışmasıyla da farkında olmadan siyasetin içerisinde yer alacaktır (Tanpınar, 2016 ve diğerk). Böylelikle resmî çevrelerde tanınırlığı artacaktır (Ülkütaşır, 1945). Reşit Paşa'nın yanında bulunduğu müddet zarfında; Paşa'nın etrafındaki devlet adamlarının taşıdığı, Tanzimat'ın getirdiği Batılılaşma fikirlerini müşahade etme şansı bulmuştur. Medrese hocalığının kendisine yüklediği Osmanlı kültürünü bu konakta tanıştığı Batılılaşma fikirleri ile sentezleyerek kendisi fikir dünyasında ve olaylara bakışında bir köprü kurması mümkün olmuştur.

Memleketeyn’de çıkan karışıklıkların çözümü için 1844’de Bükreş’e gönderilmiş olan Fuat Efendi’ye (Paşa), Sadrazam Mustafa Reşid Paşa’nın sözlü talimatlarını iletmek için Ahmed Cevdet Efendi görevlendirilmiştir. Böylece Bükreş’te bir ay kalan Ahmed Cevdet Efendi, burada verilen görevini yerine getirirken Fuat Efendi ile ünsiyet kurmuştur. Fuat Efendi’den aldığı cevapla birlikte bir ay sonra tekrar İstanbul’a Reşit Paşa’nın yanına dönerek durumu Paşa’ya bildirmiştir (Halaçoğlu – Aydın, 1993). Ahmed Cevdet Efendi’nin kendisine Ağustos 1850’de Şeyhülislâm Arif Hikmet Efendi’nin önerisiyle ilk devlet görevi olarak Meclis-i Maarif üyeliği, Başkatipliği ile Darülmuallimin Müdürlüğü verildi. Canhıraş bir şekilde aldığı görevlerde çalışan Ahmed Cevdet Efendi, Darülmuallimîn müdürlüğündeyken bir nizamname hazırlayarak yürürlüğe koymuş ve böylece bu kurumdaki ilk ıslahat onun zamanında gerçekleşmiştir (Aykut, 2018). Devam eden süreçte Reşit Paşa’nın destekleriyle aldığı görevleri artan ve gittikçe yükselen Ahmed Cevdet Efendi, 1851 yılında Padişah Abdülmecid’in iradesiyle Avrupa’daki Paris Bilimler Akademisi örnek alınarak kurulan Encümen-i Dâniş üyeliğine getirildi.

Encümen-i Daniş’te 1853 senesinde bir Osmanlı tarihi yazılmasına karar verilir ve Küçük Kaynarca Antlaşması’ndan (1774) Yeniçeri Ocağı’nın kaldırılmasına kadar (1826) olan bölümünü yazma görevi Ahmed Cevdet Efendi’ye verilir. Ahmed Cevdet Efendi daha sonra on iki cilt hâlinde *Tarih-i Cevdet* olarak anılacak eserinin ilk üç cildini böylece bir yılda yazmış, Sultan Abdülmecid’e sunmuştur. Çalışmayı çok beğenen Sultan, Cevdet Efendi’yi takdir ve taltif etmiştir. Bu eseri sayesinde Ahmed Cevdet Efendi Mûsıla-i Süleymaniye payesini almıştır. Bu unvan müderrisliğin en üst payesidir. Böylece Cevdet Efendi, “Kibâr-ı Müderrisîn” denilen yüksek müderrisler arasına girmiştir (Şimşirgil – Ekici, 2008). Bu rütbenin de bir sonucu, kendisine 1855’te vakanüvislik görevinin verilmesi olmuştur. 1855 yılının şubat ayında şair Yozgatlı Âkif Paşa’nın oğlu Takvimhane Nazırı Nail Beyin yerine gelmiş ve bu görevi on yıl sürmüştür. Bu görevi esnasında *Tarih-i Cevdet*’in devamını yazmış, bunun yanı sıra içinde bulunduğu olaylara kayıtsız kalmamış ve dönemdeki siyasî ve sosyal olayları gözlemleyerek *Tezâkir-i Cevdet*’i yazmaya başlamıştır (Ülkütaşır, 1945). Hayatının bu şekilde bir ivme kazanmasıyla şekillenen durumlar içerisinde bir aile kurma kararı alan Ahmed Cevdet Paşa, 1856 yılında Meclis-i Maarif-i Umumiye Üyesi iken Amedi Kalemi halifelerinden Neyyir Bey’in

kızı Adviye Rabia Hanım ile evlenir (Aykut, 2018). Ahmed Cevdet Paşa'nın ailesi hakkında kaynaklardan öğrendiğimiz bilgilere göre Adviye Rabia Hanım eşine çok düşkündür ve uzak görevlere gittiğinde onsuz olmanın zor olduğunu ve sıkıldığını sürekli dile getirir (Kütükoğlu, 1985). Bu evlilikten 1858'de Ali Sedad, 1862'de Fatma Aliye ve 1864'te Emine Semiye dünyaya gelir (Aykut, 2018). Cevdet Efendi 1861'de Kıbrıslı Mehmed Paşa'ya refakat etmek üzere Rumeli teftişine gönderildikten sonra hayatının ilerleyen dönemlerinde daha fazla teftiş görevleri alacaktır. İlk aldığı teftiş görevlerinden biri, İşkodra'da ortaya çıkan ayaklanmayı bastırması, sebep ve sonuçlarını incelemesi için memuriyet-i fevkalâde ile İşkodra'ya gönderilmesidir. Ahmed Cevdet Paşa buradaki görevi çok kısa sürede başarıyla yerine getirdikten sonra, Bosna eyaletinde birtakım ıslahat çalışmaları yapmak üzere teftişle görevlendirilmiştir (Halaçoğlu, 1986). Bosna'daki başarılarından dolayı, daha önce hiçbir ilmiye mensubuna verilmemiş olan Nişan-ı Osmanî'ye lâıyk görülmüştür. Bir seneden fazla süren Bosna'daki bu başarılı ıslahat çalışmalarının ardından Ahmed Cevdet Efendi, bu görevin peşine 1864 senesinde de Kozan civarlarına teftişe gönderilmiş; burada, dağlardaki karışıklıkları ve eşkıyaları ortadan kaldırmak üzere bir ıslahat çalışmasına girişmiştir. Beraberinde bulunan Fırka-i Islâhiyye ordusu ile 'Cebel-i Bereket' olarak geçen geniş bir bölgeyi; Kozandağları, Çukurova, Gavurdağı ve Kürtdağı gibi devlet otoritesinin olmadığı, eşkıyanın kol gezdiği yerleri dolaşp burada da altı ay gibi kısa bir süre zarfında çok cüzi miktardaki masraflarla ve beklenenin çok üzerinde bir başarıyla görevini yerine getirmiştir (Kahraman, 2019). Ahmed Cevdet Efendi, göstermiş olduğu bu başarıların kendisini çok sevdiği ve ileride kendisini görmek istediği Şeyhülislâmlık makamından uzaklaştıracağından habersizdir. Art arda kazandığı başarılar sonucu etrafında onu çekemeyenler, yürüttükleri çalışmalar ve padişaha giden bilgiler ile çok sevdiği Kazasrelik mesleğini bırakamak zorunda kalmış, ilmiyeden mülkiyeye geçişi için Padişahı ikna etmişlerdi. 1866 yılında ilmiye içindeki kazaskerlikten mülkiye içinde olan vezirliğe geçirilmiştir. Bu olaya çok üzülecek ve ömrü boyunca unutmayacaktır (Halaçoğlu ve diğer, 1986). Osmanlı'da o dönem için ilmiye sınıfındaki kazaskerlik rütbesinin mülkiyedeki karşılığı vezirlik, seyfiyedeki karşılığı ise pašalıktı ve vezirlere de bu münasebetten dolayı paşa denmekteydi (Şimşirgil – Ekinci, 2016). Hayatının bu döneminden sonra 'Paşa' olarak anılacak ve başındaki sarığı çıkararak fes giyecektir. Paşa unvanını aldıktan hemen sonra yeni kurulan Halep valiliğine tayin edilir ve burada iki yıl görev yapar. Daha sonra 1868 yılında

İstanbul'a çağrılarak yeni kurulan Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye başkanlığına getirilir. Bu kurumun Nezâret Makamı'na çevrilmesi üzerine de Adliye Nazırı yapılmıştır. Ahmed Cevdet Paşa bu görevi sırasında nizamiye mahkemeleri teşkilatını kurar, ayrıca bununla ilgili mevzuatı hazırlar (Baysun, 1986). Bu süreçte Ahmed Cevdet Paşa'nın yapmış olduğu önemli devlet görevlerinin yanında en fazla ünü kazandıran çalışmalardan biri de şüphesiz Mecelle'nin hazırlanmasıdır. Tezâkir'de bahsettiğine göre; Kırım Savaşı sırasında ülkeye gelen yabancı sayısının ticaret hacmini ve davaları arttırması sonucu İstanbul'daki ticaret mahkemesinin ağır bir iş yükü altında kalması, Avrupalıların, gayrimüslimlerin şerî mahkemelerdeki şahitliğinin kabul edilmemesine tepki göstermesi ve davalarda uygulanacak kanunların net bir şekilde ortaya konulamaması gibi sebeplerden ötürü (Baysun, 1986) 1869 yılında bu sıkıntıları gidermek amacıyla yeni bir kanun hazırlanması tartışmaları başlamış ve bazı devlet adamları Fransız Medenî Kanunu'nun alınmasını gündeme getirirken, o Hanefî fihhına uygun bir kanun düzenlenmesi fikrini savunmuş ve de bu fikrini kabul ettirmiştir. Mecelle'yi hazırlamak amacıyla Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye Cemiyeti kurulmuş, bu kurumun başkanlığına Cevdet Paşa getirilmiştir. Cevdet Paşa kimi zaman başka görevlere getirilmişse de bu cemiyetle bağını koparmamış, on altı kitaptan oluşan Mecelle'nin tamamlanmasında en etkili isimlerden biri olmuştur (Şimşirgil- Ekinci, 2008). 1870 yılında Bursa valiliğine tayin edilen Ahmed Cevdet Paşa, birkaç gün sonra bu görevden alınmıştır. 1872 yılında Maraş valiliğine atanmış lâkin on sekiz gün gibi kısa bir süre sonra tekrar İstanbul'a alınmıştır. Daha sonra Evkaf nazırlığına ve aynı sene içerisinde Maarif-i Umumiye nazırlığına getirilir. 1874 yılında ise kendisine Şûra-yı Devlet Başkanlığı yardımcılığı verilen Ahmed Cevdet Paşa, aynı yılın Kasım ayında ani bir kararla Yanya valiliğine tayin edilir. 1875 yılında Yanya'dan İstanbul'a Maarif Nazırı olarak çekilir yine kısa bir süre sonra bu görevi Adliye Nazırlığına çevrilir. 1877 yılında ise kısa bir süreliğine Dahiliye nazırı olan Ahmed Cevdet Paşa, tekrar görev değişikliği ile Evkaf nazırlığına tayin olunur (Ülkütaşır, 1945). Askerî işlerdeki yüksek başarılarını görüp merkezden uzaklaştırılmasını isteyenlerden dolayı 1878 yılında kendisine Suriye valiliği görevi verilmiştir. Suriye'ye vardıktan sonra Kozan'da çıkan isyanı bastırmak üzere Çukurova bölgesine geçerek bölgenin güvenliğini sağlamış ve isyanı bastırmıştır. Suriye vilayetine geri dönerken yerine Kamil Paşa atanır, kendisi İstanbul'a çağrılır. 4 Aralık 1878'de, dönüş yolunda ise aldığı bir telgrafname ile kendisine ticaret nazırlığının verildiğini öğrenir ve İstanbul'a dönünce bu göreve

başlar. 1878 yılı içerisinde tekrar görev değişikliği yaşayan Ahmed Cevdet Paşa, tekrar Adliye nazırlığına getirilir, bu görevi esnasında kendisinin de hocalık yapacağı bir hukuk mektebi açtırır (26 Haziran 1880). Ahmet Vefik Paşa'nın başvekil olmasıyla Adliye nazırlığı görevinden ayrılarak (1882) üç buçuk yıl kadar devlet görevinden uzak yaşar. Haziran 1886 yılında son kez Adliye nazırlığına getirilir. Dört buçuk yıl bu görevde kalan Ahmed Cevdet Paşa, 1890 yılında Sadrazâm Kâmil Paşa ile aralarının açılmasından dolayı görevini bırakır. Aynı gün İkinci Abdülhamid tarafından Meclis-i Âli'de görevlendirilir ve aktif devlet görevinden çekilir (Aykut, 2018).

Ahmed Cevdet Paşa kırk yılı aşkın uzun süren devlet memurlukları boyunca hem ilmiye hem de mülkiyenin en üst makamlarına çıkarak kendisine verilen pek çok görevi başarıyla yapmıştır. 1844 yılında başlayıp 1890 yılına kadar devam eden devlet görevleri içerisinde beş defa adliye nazırlığı, üç defa maarif nazırlığı, iki defa evkaf nazırlığı, birer defa dahiliye ve ticaret nazırlığı, ayrıca Tunuslu Hayreddin Paşa'nın istifası üzerine on gün süreyle de sadrazam vekilliği yapmıştır. Maarif nazırlığında son derece önemli işler gerçekleştirmiştir. Kurduğu komisyonla sıbyan mekteplerini ıslaha başladığı gibi, rüştiyelerde ve yeni kurulacak idadilerde okutulacak derslerin programını ince eleyip sık dokuyarak düzenlemiştir. Nuruosmaniye Camisi'nde "İbtidâiye" adı ile ilk numune mektebi de onun zamanında açılmış, yine onun döneminde Darülmualimîn teşkilatında iyileştirmeler yapılmıştır (İzgöer, 1999).

Ahmed Cevdet Paşa, ömrünün kalan son yıllarını okuyarak, ilmî çalışmalar yaparak ve çocuklarıyla ilgilenerek geçirdi. 27 Mayıs 1895 tarihinde Küçük Bebek'teki yalısında vefat etti. Bulunduğu devrin şahit olduğu en parlak cenaze törenlerinden biriyle Fatih Camisi haziresindeki kabrine defnedildi (Yazan, 1997).

Tablo 1.1: Cevdet Paşa'nın Merkez ve Taşra Bürokrasisinde Atandığı Memuriyetlerin Listesi

ATANMA YILI	GÖREVİ
1843	I. Abdülhamid'in Türbesi'nde Kur'an Okuyuculuğu
1844	Premedi Kadılığı
1845	Haric Medreselerinde Müdderisliği
1850	Meclis-i Maarif-i Umumiyye Üyeliği
1851	Darülmuallimin Müdürlüğü
1852	Mısır Seyahati
1855	Vakanüvisliği
1857	Meclis-i Âli-i Tanzîmat Üyeliği
1860	Rumeli Teftişi
1861	Meclis-i Ahkâm Adliyye Üyeliği
1861	İşkodra Teftişi
1863	Bosna Teftişi
1865	Fırka-i Islahiyye Mülkî Yardımcılığı
1865	Meclis-i Âli-i Hazâin Üyeliği
1866	Halep Valiliği
1868	Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye Başkanlığı/Nazırlığı
1870	Hüdavendigâr Valiliği
1871	Şûrâ-yı Devlet Üyeliği
1872	Maraş Valiliği
1872	Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye Üyeliği
1873	Şûrâ-yı Devlet Üyeliği
1873	Evkaf Nazırlığı
1873	Maarif Nazırlığı
1874	Şûrâ-yı Devlet Başkan Yardımcılığı
1874	Yanya Valiliği
1875	Maarif Nazırlığı
1875	Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye Nazırlığı/Adliye Nazırlığı
1876	Rumeli Teftişi
1876	Suriye Valiliği
1876	Maarif Nazırlığı
1876	Adliye Nazırlığı
1877	Dahiliye Nazırlığı
1877	Evkaf Nazırlığı
1878	Suriye Valiliği
1878	Ticaret ve Ziraat Nazırlığı/Meclis-i Vükelâ Başkan Vekilliği
1879	Adliye Nazırlığı
1885	Rumeli-i Şarkî Komiserliği
1886	Adliye Nazırlığı
1868-1889	Mecelle Cemiyeti Başkanlığı (Farklı aralıklarla)
1890	Mecalis-i Âliye Üyeliği

1.1.1 Eserleri

Ahmed Cevdet Paşa, Osmanlı Devleti'nin on dokuzuncu yüzyıldaki en mümtaz simalarındandır. Yaşadığı dönemi hem ilmî hem mülkî olarak bilgi ve becerileriyle derinden etkilemiş bir devlet ve fikir insanıdır. Çocukluğundan itibaren okumaya, yazmaya ve araştırmaya meraklı olarak yetişmiştir. Devlet görevlerinde bulunduğu vakitlerde bile ilmî çalışmalarına ara vermemiş; hem devlet görevlisi olarak hem de münferit olarak dil, tarih, edebiyat, hukuk, sosyoloji ve coğrafya gibi birçok alanda eserler kaleme almış ve hem kültürümüz için hem de ilmî geçmişimiz için önemli çalışmalar meydana getirmiştir.

Eserlerinde İslam-Osmanlı toplumunun gelenekleri, devlet kademelerinde ve toplumda yaşanan siyasal ve sosyal durumlar, diğer devletlerin Osmanlı devleti ve toplumu üzerindeki düşünceleri gibi birçok konuyla alakalı yazdığı eserlerin bugün bile geçerliliğini koruyan temel tespitlerden oluşmaları ve on dokuzuncu yüzyıl Osmanlı tarihine ışık tutması ise onu on dokuzuncu yüzyıldaki emsallerinden ayıran önemli noktalardan biridir. Eserlerinin her açıdan kıymetli olmasının bir sebebi de aktardığı olayları dışarıdan değil bizâtihi içerisinde ve uygulayıcısı olarak, müşahade ederek aktarmasıdır. Eserleri bu yüzden sağlıklı ve daha doğru bilgiler içermektedir. Bu yüzden on dokuzuncu yüzyıl Osmanlı Devleti araştırmacıları için Ahmed Cevdet Paşa'nın eserleri çok önemli bir kaynak niteliğindedir (İzgoer, 2016). Bu çalışmada eserlerinin bazılarının konu ve içerikleri özetlenecek, bazıları sadece anılacaktır.

Tarih-i Cevdet: Ahmed Cevdet Paşa'nın otuzu aşkın eseri içerisinde en bilinen eserlerinden biridir. "Tarih-i Vekayi'-i Devlet-i Aliyye" adıyla da anılan bu eseri, Encümen-i Dâniş üyesi olduğu sırada bu kurumun aldığı karar üzerine (1851) yazılmıştır ve Osmanlı Devleti'nin Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasına kadar olan dönemini ihtiva eder. On iki ciltten oluşan bu eser; otuz yıla yayılan derleme, toplama, düzeltmeler ve çok geniş bir kaynak taraması sonucu vücut bulmuştur. On iki ciltlik hâliyle Matbaa-yı Osmâniye'de 1891 yılında "Tertîb-i Cedîd" adıyla basılmıştır.

Tezâkir-i Cevdet: Çalışmamızın ana kaynağı olan bu eser, Ahmed Cevdet Paşa'nın vakanüvislik görevinde bulunduğu 19 Şubat 1855 - 12 Ocak 1866 tarihleri

arasında tuttuğu notlardan oluşup bir nevi hatırat niteliği taşıyan, kendinden sonraki vakanüvis Ahmet Lûtfi Efendi'ye tezkireler halinde yolladığı notlardan oluşur. Bu sebeple bu notların toplu hâline Tezâkir-i Cevdet ismi verilmiştir. Kırk tezkireden oluşan bu eser; Balkanlardan Anadolu'ya birçok yerde, yazıldığı devrin siyasal ve sosyal olaylarını analiz etmede çok büyük bir öneme sahiptir. Yirmi bir defter hâlinde bulunan bu tezkirelerin Ahmed Cevdet Paşa'nın müellif nüshası İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı arşivinde bulunmaktadır. İlk beş tezkire, vakanüvislik görevi nedeniyle kendinden sonraki vakanüvis Ahmet Lûtfi Efendi'ye gönderdikleridir. Altıncı ve otuz dokuzuncu tezkireler ise toplam on bir defterden oluşmaktadır ve içerisinde vakanüvislik görevini yerine getirmek için kayda geçtiği siyasal ve sosyal günlük olaylardan meydana gelmiştir. Son tezkire olan kırkıncı tezkire ise Ahmed Cevdet Paşa'nın otobiyografisini yazdığı tezkiredir. Eserin Osmanlı Türkçesinden Türkiye Türkçesine ilk çevirisi Mehmet Cavit Baysun tarafından yapıp toplam dört kitap hâlinde farklı tarihlerde neşredilmiş, Türk Tarih Kurumu tarafından da 1986 yılında tekrar basılmıştır. Günümüzde ise Seyit Ali Kahraman tarafından "19. Yüzyılda Osmanlı Devlet Yönetimi: Tezâkir" adıyla Yeditepe Yayınları tarafından tekrar neşredilmiştir.

Mârûzât: Ahmed Cevdet Paşa bu eseri Sultan İkinci Abdülhamid'in isteği üzerine 1839 – 1876 tarihleri arasında cereyan eden, dönemin siyasi olaylarının özetlendiği, "cüzdan" denilen beş kısımdan oluşan, uzun bir rapor şeklinde yazmıştır. İlk kısmı kayıptır. Sultan ikinci Abdülhamid'e sunulduğundan dolayı "Mârûzât" adını almıştır. Belli başlı konular açısından Tezâkir-i Cevdet'i tamamlama noktasında olsa da kullanılan dil, sunuş, gaye ve resmiyet açısından Tezakir'den ayrılır. Mârûzât ilk olarak dört cüzdan olarak Türk Tarihi Encümeni Mecmûası'nın 1924 – 1925 yılları sayılarının 14 ve 16. ciltlerinde neşredilmiştir. Eser Türkiye Türkçesine bütün bir metin olarak Yusuf Halaçoğlu tarafından 1980 yılında çevrilmiş ve yayımlanmıştır.

Kısas-ı Enbiyâ ve Tevârîh-i Hulefâ: Ahmet Cevdet Paşa'nın hayatının son yıllarına doğru yazdığı, eğitici nitelikte, toplam on iki kitaptan oluşan bir eserdir. Bu kitap Hz. Adem'den başlayarak birtakım peygamberlerin kıssalarından, İslâm dinin ortaya çıkışından, Hazreti Peygamber'in hayatı, Hulefâ-yı Râşidin olarak adlandırılan Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali devirleri ile onların

peşinden gelen dönemdeki Emevi ve Abbasî halifelerinden, başka Türk-İslâm devletlerinden ve Osmanlıların ortaya çıkışından başlayarak ikinci Murad'ın son yıllarına (1439) kadar olan dönemden bahseder. Eğitim ve öğretim amacıyla yazılan eser kullandığı dil bakımından çok sadedir ve rahat okunuşu ile de çok beğenilmiş ve kendinden sonra gelenleri de etkilemiştir. Kızı Fatma Aliye tarafından eserin bütünü 1915'de neşredilmiştir. 1976-1977 yıllarında Latin harflerine aktarılarak kızı tarafından bastırılmış, 1972 yılında ise Mahir İz tarafından sadeleştirilerek yayımlanmıştır. Eserin müellif nüshası İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı arşivindedir.

Kırım ve Kafkas Tarihçesi: Kırım hanedanı muharrirlerinden Halim Giray'ın "Gülbün-i Hânân" adlı eserinden faydalanarak yazıya döktüğü tasarı şeklinde küçük bir eserdir. Kırım ve Kafkasya'ya dair mevcut bilgileri hülâsa eden eser ilk kez 1889 tarihinde Matbaa-yı Ebüzziya'da basılmış, sonrasında Birinci Dünya Savaşı zamanında Yeni Mecmua'nın 1918 tarihli 49. sayısında makale hâlinde yayımlanmıştır.

Mukaddime-i İbn Haldun: İbn Haldûn'un *el-İber* adlı Arapça tarihinin girişi olan birinci cildin altıncı faslının tercümesidir. Tarih felsefesinden, tarih ilminin faydalarından ve tarihçilik mesleğinden bahseden Mukaddime'nin tercümesine ilk olarak Sultan Birinci Mahmud zamanının Şeyhülislâmlarından Pirizâde Mehmed Sâhib tarafından başlanmış ve son bölümü Ahmed Cevdet Paşa tercüme etmiş, 1860 yılında üç cilt olarak yayımlamıştır.

Belâgat-i Osmâniyye: Ahmed Cevdet Paşa'nın, Sadeddin Teftezanî'nin Meânî-yi Muhtasara Şerhi isimli eserini ve özellikle Mutavvel'i kaynak alarak kaleme aldığı ve Mekteb-i Hukuk (günümüzdeki İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi) öğrencilerine belâgat hocalığı yaparken verdiği derslerin notlarından oluşmuş bir eserdir. Osmanlı Türkçesi belâgatı alanda yazılmış ilk Türkçe eserdir. İlk kez İstanbul Mahmut Bey Matbaası'nda 1881 yılında 204 sayfa olarak basılmıştır.

Kavâid-i Osmâniyye: Ahmed Cevdet Paşa'nın, Osmanlıcanın üç dilden (Arapça, Farsça, Türkçe) meydana geldiği fikrini ortaya attığı Türkçe dil bilgisi kitabıdır. İlk tertibi Ahmed Cevdet Paşa ile Fuad Paşa'ya ait olup 1851'de

İstanbul'da basılmıştır fakat daha sonra Ahmet Cevdet Paşa bu eseri yenilemiş, gerek gördüğü değişiklikleri yaptıktan sonra kendi ismiyle, “Tertîb-i Cedîd Kavâid-i Osmâniyye” ismiyle İstanbul'da 1887 yılında yeniden bastırılmıştır.

Medhal-i Kavâid: Rüştîye talebelerini Kavâid-i Osmâniyye'ye hazırlamak ve yeni başlayanları ağır gelen dil bilgisine alıştırmak için Kavâid-i Osmâniyyeden Arapça ve Farsça kaideler çıkarılarak sadeleştirilmesi yapılmış ve hazırlanmıştır olan eserdir. İlk kez 1852 yılında Matbaa-yı Âmire'de basılmış, 1891 yılına kadar muhtelif olarak toplamda on baskı yapmıştır.

Kavâid-i Türkiyye: Sıbyan mekteplerinde okutulmak üzere ilk Maarif Nazırlığı görevindeyken kaleme aldığı, Medhal-i Kavâid'in sadeleştirilmiş şeklidir. Eser ilk olarak 1875 yılında, İstanbul'da Matbaa-yı Âmire'de bastırılmıştır.

Mi'yar-ı Sedat: Ahmed Cevdet Paşa'nın, oğlu Ali Sedat için mantık ilmi hakkında kaleme aldığı bir eseridir. Klasik bir eserdir. Eski mantık kitapları arasında o dönemde Türkçe olarak sade bir dille yazılmış ilk kitaptır.

Âdâb-ı Sedâd fi İlmi'l- Âdâb: Münazara usullerini ve kurallarını içeren küçük hacimli bir eserdir. İlk kez 1877 yılında basılmıştır.

Beyânü'l Unvân: İslâmî ilimlerin yöntemine dair Türkçe olarak henüz öğrencyken 1857 yılında yazdığı eserdir.

Takvîmü'l-Edvâr: Şemsî tarih ve Hicrî tarih esas ve yöntemleri hakkındaki konuları içeren ilk Türkçe eserdir ve o yıllarda tartışma konusu olmuştur. İlk kez 1870 yılında Matbaa-yı Âmire'de basılmıştır.

Dîvan-ı Sâib Şerhi'nin Tetimmesi: İran'nın büyük ve ünlü şairlerinden biri olan Sâib-i Tebrîzî'nin (ö. 1676) Farsça divanının, Süleyman Fehim Efendi (ö. 1845) tarafından şerh edilmekteyken ölümü üzerine eksik kalan kısım Ahmed Cevdet Paşa tarafından tamamlanmıştır. Eser Ahmed Cevdet Paşa'nın Farsçaya ve Fars edebiyatına ne kadar hâkim olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Mecelle: Ahmed Cevdet Paşa'ya en çok şöhret kazandıran çalışmalardan biri de gerçek ismi Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye olan Mecelle'dir. 1869 yılında meydana çıkan sorunları gidermek için yeni bir medenî kanunun hazırlanması tartışmalarının sonucu olarak ortaya çıkan Mecelle, esasen Ahmed Cevdet Paşa'nın münferit bir eseri değildir. On altı kitap hâlinde meydana gelen Mecelle'ye çok büyük katkılar sağladığından dolayı kendisiyle özdeşleşmiştir. Ahmed Cevdet Paşa'nın önerisiyle Hanefî fihhına göre hazırlanmıştır. Mecelle on altı kitap olarak ilk kez 1874 - 1876 yılları arasında bitirilip neşredilmiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nde 17 Şubat 1926 tarihinde Yeni Türk Medenî Kanunu'nun kabulüne kadar yürürlükte kalarak kullanılmıştır.

Risaletü'l Vefa: Bu eser Ahmet Cevdet Paşa tarafından Yanya valisiyken Arapça olarak kendi el yazısıyla kaleme aldığı ve Mecelle Cemiyeti'ne katkı sağlamak amacıyla Defter-i Hakanî Nazırı Sadullah Efendi'ye gönderdiği, 88 sayfadan oluşan eserdir.

Mecmûa-yı Ahmed Cevdet: Ahmed Cevdet Paşa'nın kendi el yazısıyla, çoğu Arapça olarak, bir kısmı Süleyman Paşa'nın Târîh-i Âlem isimli eserine yönelttiği teknitlerden, bir kısmı da Şam Müftüsü Mahmud Hamza Efendi ile aralarında birtakım dinî hususlar hakkındaki mektuplaşmalardan oluşan toplam on sekiz müstakil yazıdır.

Mahkeme-i Temyizin Vazâifine Dair: Kendi el yazısıyla kaleme alınmış, Mahkeme-i Temyiz'in işlerinin düzenlenmesi hakkında bilgiler içeren nizamname müsveddesidir.

İcar-ı Akar Nizamnamesi: Başında Keçecizâde Fuat Paşa'nın sefaretlere verilmek üzere Fransızca olarak yazdığı bir nizamnamenin bulunduğu eser, Ahmed Cevdet Paşa'nın kaleme aldığı 27 maddelik bir kanun müsveddesidir. 1876 yılında İstanbul'da Matbaa-yı Âmire'de basılmıştır. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı arşivinde "Cevdet Paşa Evrakı" arasında, nr. 62'de bulunmaktadır.

Hulasatü'l Beyan fi Telifi'l-Kur'an: Kur'an-ı Kerim'in toplanmasını, sıraya konmasını ve kitaplaştırılmasını anlatan, Mahkeme-i Temyiz Birinci Reisi Rıza

Efendi'nin istemesi üzerine Ahmed Cevdet Paşa tarafından Arapça olarak yazılıp 1886 yılında basılan eserdir.

Mecmua-yı Âliye: Ahmed Cevdet Paşa, kızı Fatma Aliye Hanım'a okuttuğu hikmet, felsefe, psikoloji, matematik, geometri, astronomi ve çeşitli İslâmî ilimlere dair dersleri bu eserinde toplanmıştır.

Malumât-ı Nafia: Mekâtib-i Umûmiye Nazırı Kemal Paşa'nın emriyle Rüştîye mekteplerinde okutulmak üzere Ahmed Cevdet Paşa'nın Türkçe olarak yazdığı eserdir.

Eser-i Ahd-i Hamîdî: Hamidiye Mektebi idaresinin talebi üzerine, İbtidaiye Mektepleri için kaleme aldığı bir ilmihal kitabıdır.

Ahmed Cevdet Paşa'nın burada belirttiğimiz eserlerinden başka "Divânçe-i Cevdet" adında bir divanı ve irili ufaklı kitaplarının yanında daha birçok layiha, arıza, takriz, mazbata, mektup gibi küçük yazıları ve eserleri vardır.

1.2 Ahmed Cevdet Paşa'nın Tarihçilik Anlayışı

On dokuzuncu yüzyılda Osmanlı Devleti'nde tarihçilik; dönemin Avrupa'sında gelişme gösteren çağdaş tarih araştırmacılığı anlayışı doğrultusunda değişmeye başlayarak klasik tarih yazıcılığı anlayışı terk edilmeye başlamıştır. Tanzimat'ın getirisi olarak yapılan çalışmalarla Osmanlı devlet tarihçiliğindeki geleneksel hikâyeci tavır bırakılarak Avrupa'daki yeni usuller kullanılmaya başlamıştır. Birçok tarihçiye göre bu dönemin en belirgin özelliği tarihçilik anlayışında geleneksel usulden pragmatik usule geçiş dönemi görevi görmesidir. (Kuran, 1996) Bu dönemde Ahmed Cevdet Paşa gibi tarihçiler kendilerinden önceki tarihçilerden farklı olarak devletin politikalarının daha faydalı olması, fayda vermesi ve gerekli düşüncenin sağlanması için toplumun deneyimlerinde neden-sonuç ilişkisi araştırmıştır. Bu girişimler henüz cılız olarak görülse bile bir basamak olmuştur. Ahmed Cevdet Paşa, tarihin kronolojik bir yazı çalışması olmaktan öte insanların sosyal ve kültürel iletişimlerini incelemesi gerektiğini düşünerek çalışmalarını gerçekleştirmiştir. Ahmed Cevdet Paşa on dokuzuncu yüzyılda Osmanlı Devlet tarihçiliğinin klasik

durumuna yeni bir perspektif getirmiş; tarihçilik, tarih felsefesi ve usul bakımından da eski vakanüvislerin tarihçilik anlayışından farklı bir anlayış yoluna gitmiştir. Osmanlı devlet tarihçiliğinin klasik İslâm geleneğine şeklen bağlı kalan İslâm tarihçilik anlayışının ilmî tarihçilik şeklini korumakla birlikte bu ekolün belâgata dikkat eden İran tarzı edebî tarihçilikle bir terkipliğini gerçekleştirmiştir. Böylece Kâtip Çelebi ve Münecimbaşı gibi aynı terkipli uygulamış olan tarihçilerin son temsilcisi olmuştur. Tarihçilikte eski ile yeni dönem arasında bir köprü görevi görmüştür. (Halaçoğlu-Aydın, 1993) Ahmed Cevdet Paşa, tarih felsefesinde ve metodolojisinde geniş ölçüde, tercümesini yaptığı İbn Haldun'un Mukaddemesi'nin etkisinde kalmıştır. Batılı müelliflerden ne kadar etkilendiği ve istifade ettiği eldeki veriler ışığında tartışmalı olmakla birlikte İbn Haldun'un tarih felsefesinin onun tarihçilik düşüncesinde çok önemli bir yeri olduğu görülmektedir. İbn Haldun'un "asabiyet" prensibini Osmanlı Devleti'ne uyarlayarak devleti, "*Türklüğe mahsûs olan sıfât-ı sâbite-i memdûhâ ile şecaât ve diyânet-i Arabiyye'yi cem itmiş bir cemiyet-i cemîle*" şeklinde tanımlamıştır. Ahmed Cevdet Paşa'nın kendine ekseriyetle model aldığı İbn Haldun'un eserlerinden etkilendiği anlaşılmaktadır. İbn Haldun'un et-Tarîf'i ile çalışmamıza konu olan Tezâkir arasındaki içerik benzerliği bunun en büyük kanıtı niteliğindedir (Aykut, 2018) .

Ahmed Cevdet Paşa'ya göre tarihin amacı ibret meydana getirmesidir. Tarihte geçen olaylar ve yaşanan hadiseler ona göre ibret alınması gereken konulardır. Tarihten maksat; olayların doğruluk ve yanlışlığını bilmek, gerçek sebeplerini öğrenmek ve bunlardan dersler çıkarmaktır. Tarihin amacı olayları rastgele sıralamak olmayıp geçmişte meydana gelen olayların iyisini ve kötüsünü, haklı ve haksızı gelecek kuşaklara anlatıp ibret almalarını sağlamaktır. Tarihin kolay bir gayesi vardır. Bütün olaylar tarihin konusu olamaz. Ona göre gerçek sebepler gösterilmeden sadece olayların hikayesi ile hakikat anlaşılabilir. Olaylar bir günde ortaya çıkmaz, onları geçen asırlarda hazırlayan sebepler bulunmalı ve aydınlatılmalıdır. Tarih ilminin görevi budur (Aykut, 2018) .

Ahmed Cevdet Paşa'ya göre tarihin faydası; halka geçmiş olayları ve bunların sonuçlarını öğretirken devlet adamlarına da bilinmesi gereken sırları öğretmesidir. İşte bu bakımdan faydalı bir ilimdir çünkü ona göre devletlerin düzenlerini korumaları tarih ilmi ile mümkündür. Devlet adamları ortaya çıkan değişiklikleri

görmek, devletin mevcut ihtiyaçlarını ve zamanın şartlarını inceleyip muhakeme ederek idareyi mevcut devre uydurmak zorundadır (Aykut, 2018).

Ahmed Cevdet Paşa'ya göre tarihçinin görevi; olayları olduğu gibi, herkesin anlayacağı şekilde, âşikâr ve akıcı olarak anlatmaktır. Tarihçi, olayları derinlemesine incelemeli, tarafsız bir zihniyetle değerlendirmeli ve doğruları yazmalıdır. Bu ona göre çok temel bir kuraldır.

Ahmed Cevdet Paşa'ya göre tarihî olaylarda sebep-sonuç ilişkisi kurulurken olayların sadece vuku bulma şekillerini aktarmakla yetinmeyip aralarındaki sebep-sonuç bağlarını ortaya koyularak anlatılmalıdır. Geçmişteki olayların geleceğe ait birçok olayın sebebini ortaya çıkardığını ifade etmiştir. Tarihteki olayları ele alırken önemli bir hususun da olayları kendi dönemi içinde ele almak olduğunu düşünmektedir. Geçmişteki olayların bugünkü ölçülerle değerlendirilmelerinin imkansız olduğunu belirtmektedir (Aykut, 2018).

Ahmed Cevdet Paşa'ya göre tarihî olaylara basiret gözü ile bakıldığında olayların arka planında ilahî bir adalet ölçüsü olduğu kesindir. O, her işin sonucunu Allah'ın takdirine bağlar. Onun izni olmadıkça hiçbir işin neticeye varamayacağını, ilahî iradenin esrarına nüfuz edilmesinin mümkün olmadığını söylemektedir. Tarihî olayların belli bir düzen ve sıralanış, yani determinizm içerisinde geliştiğine işaret etmektedir. Sebepleri ortaya çıkarmak ise tarih ilminin görevidir (Aykut, 2018).

2. AHMED CEVDET PAŞA’NIN TAŞRA VE MERKEZ YÖNETİM İLE İLGİLİ, TESPİT VE GÖRÜŞLER

2.1 Ahmed Cevdet Paşa’nın Topluma ve Devlete Dair Görüşleri

Ahmed Cevdet Paşa on dokuzuncu yüzyılda klasik Osmanlı tarihçiliğine yeni bir bakış açısı getirmiştir. Tarihçilikte tarih felsefesi ve yöntemi bakımından eski vakanüvislerin yöntemlerinden farklı, yeni bir anlayışın yolunu açmıştır. Buna rağmen Ahmed Cevdet Paşa, Osmanlı tarihçiliğinin klasik İslâm geleneğine şekil olarak bağlı kalmıştır ancak İslâm tarihçiliğinin ilmî tarihçilik ekolünü takip etmekle birlikte, bu ekolün belâgate önem veren İran tarzı edebi tarihçilikle ahenkli bir terkihini gerçekleştirmiştir. Böylece Kâtip Çelebi ve Münecimbaşı gibi aynı terkihi yapmış olan tarihçi neslinin son temsilcisi olmuş, eski ve yeni tarihçilik anlayışı arasında bir köprü vazifesi görmüştür (Halaçoğlu-Aydın, 1993) .

Ahmed Cevdet Paşa’nın toplum ve devlet görüşü, genel muhtevası ele alındığında ise İbn Haldûn’un görüşleriyle benzer özellikler göstermektedir. Olayları incelerken ve ele alırken izledikleri yollar birbiriyle yakındır ve örtüşür. Ahmed Cevdet Paşa’ya göre insanlar bir arada yaşamak, kolektif bir düzen içerisinde hareket etmek için yaratılmışlardır. Hayvanlar tek başına yaşayabilir ama insanlar yaşayamaz. Ona göre, insanlar bu yaratılış özelliğinden dolayı bir araya gelerek bir toplum oluşturma eğilimindedirler ve bunun gereklerini bir görev olmaktan ziyade buna muhtaç olarak yerine getirirler. Kedisinin ifâdesiyle; insanlar bir araya gelerek medenî yaşamayı bilir, yaşam şartlarını da yüksek tutar (Günday, 1993) Devletin kaynağı konusunda, Ahmed Cevdet Paşa’nın fikirlerinde toplum sözleşmesi anlayışının izlerini görmek mümkündür ve Ahmed Cevdet Paşa’nın devlet görüşünde İbn Haldun’un etkisi bulunmaktadır (Meriç, 2002) . Cevdet Paşa’ya göre tarih, hâli aydınlatamaz, yani tarih sadece vakaların biçimsel olarak sıralanmasının ilmi değildir. Tarih sosyal olayların sebeplerini de araştırmalıdır ki hâli aydınlatılsın (Yazan, 1997) . İbn Haldun’un yaşadığı dönemde tarihçilik, olayı sadece kayıt ve

tespit etmekten ve mübalağa dolu bir destannâme meydana getirmekten ibaret sayılmıştır. İbn Haldun bu bakış açısını yıkmıştır, tarih araştırmaları için yeni bir çığır açmıştır. İbn Haldun olayların sebeplerini ve sonuçlarını felsefi muhakemelerle incelemek suretiyle önemli inkılâpların kanunlarını araştırmış, çeşitli millet ve kavimlerin sosyal teşkilatları ile tarihî mukadderatları arasındaki ilişkileri bulmaya çalışmıştır (Uludağ, 1982). Ahmed Cevdet Paşa, tarihe bakışında İbn Haldun'un bu görüşünü benimsemiş ve tatbik etmiştir. Bu anlayışla tarihi ve tarihin amacını sosyal ve siyasî pencereden ele almış ve sebep sonuç ilişkisi içerisinde izah etmiştir. Olayların doğrularının yanlışlarından ayırarak değerlendirilmesi gerektiği düşüncesini yöntem olarak benimsemiştir. Bu minvalde değerlendirildiğinde Ahmed Cevdet Paşa hem toplumu hem de devleti incelerken, yazıya dökerken, tespit ve öneriler yaparken tarihçiliğiyle beraber bir sosyolog gibi çalışmıştır. Toplum üzerine, devlete ve devlet adamlarına dair yaptığı gözlemleri bir sosyolog refleksiyle yorumlamış ve eserlerinde bu yöntemi tatbik etmiştir. Ümit Meriç'in sekiz maddede söylediğine göre:

1. Cevdet Paşa için tarih, hâli aydınlatan mâzîdir. Tarihçinin vazifesi; hadiseleri sebep ve neticelerine bağlamak, onları belli bir zaman çerçevesine yerleştirerek izah etmektir. Paşa'da müşahhas tarih ile tarih felsefesi iç içedir. Bu felsefi zihnî bir inşâ değil, doğrulanmış gerçeklere dayanan amelî bir düşüncedir.
2. Ahmed Cevdet Paşa için cemiyetler akış halindedirler. Oldukları gibi kalmazlar, kalıptan kalıba geçerler; devletler de öyle. Onlar için de belli tavırlar vardır yani onlar da ilerler ve geriler. Hiçbir devlet ebedî değildir. Değişen şartlara intibak edemeyen cemiyetler çökmeye mahkûmdur. Tarihçi cemiyetlerin gelişmesini anlatırken asabiyet'e büyük yer verir. Asabiyet, zamanla mahiyeti ve manâsı değişen bir mefhumdur. Önce kan akrabalığıdır, cemiyet birbirine girdikçe kan akrabalığının yerini inanç birliği alır. Başka bir tabirle biyolojik etken manevîleşir. İnanç birliği, yani asabiyetin gelişmiş şekli; toprağa yerleşen, zenginleşen, medenîleşen cemiyetlerin kaynaşma vasıtasıdır.
3. Medeniyet bütün cemiyetlerin idrak ettiği veya edeceği sosyal bir derecedir. Bu derecenin vasıflarını kısaca belirten tarihçi, eserinde büyük medeniyetlere ayrı bir yer vermiş yani medeniyet kelimesini biri

antropolojik diğeri tarihî olmak üzere iki ayrı mânada kullanmıştır. Bu anlayışı ile Tanzimat düşünürlerinden ayrılır. Onlar için erişilmesine çalışılan bir idealdir medeniyet, paşaya göre ise sosyal bir olaydır ve en olgun şekilleriyle belli zaman ve mekânlarda gerçekleşir. Büyük medeniyetler birbirlerinin mirasına konarak gelişirler ama hiçbiri ölümsüz değildir.

4. Ahmed Cevdet Paşa, Avrupa devletleri ile Osmanlı devleti arasındaki tarihî farkları belirtir. Avrupa'da iktidar bölünmüştür. Ruhanî ile cismanî ayrı ellerdedir. Bu, Avrupa devletlerinde birçok çatışmaya yol açar. Devlet-i Aliyye'de iktidar bir bütündür. Ruhanî ile cismanîyi tek insan (Halife-Padişah) temsil eder. İslâmın ayırıcı vasfı vahdet ve nizâmdır. Osmanlı Devleti'nin uzun ömürlülüğünü bir parça da bu kaynaşma izâh eder. Avrupa cemiyetlerinin bir başka farikası da sınıflardır. Ahali Eski Roma'dan beri düşman sınıflara ayrılmıştır. Sınıf çatışmaları nice fesat ve ihtilâllerin başlıca kaynağıdır. İslâmiyette sınıflar yoktur. Osmanlı toplumu yekpare bir bütündür. Avrupa'da sosyalizm, nihilizm gibi parçalayıcı mezhepler zengin ile fakir arasındaki uçurumdan doğar. Devlet- Aliyye bu gibi tefrikalardan azâdedir. Avrupa devletleri feodalite merhalesinden geçmişlerdir. Feodalite; soylu kimseler ile toprak kölelerini, şehir ile köyü birbirinden ayırır. İnsan haysiyetini ayaklar altına alır, bir imtiyaz ve istismar devridir. Avrupa, hürriyeti Haçlı seferlerinde öğrenmiştir. Avrupa ihtilâllerin vatanıdır. Fakat ihtilâller toplum yapısına bir şey kazandırmaz. Bir istibdata son verirken yeni bir istibdata yol açarlar. Fransız ihtilâlinden sonra milliyet fikri bütün kıtaya yayılır ve Avrupa devletleri kendi aralarında menfaat çatışmalarına düşerler. Osmanlı Devleti bir ümmetler topluluğudur. Birliği yapan kavmiyet değil dindir. İmparatorluğun gayrimüslim tebaası da kerîm ve adil bir devletin himayesine ulaşmıştır. Adalet ve anlayış içinde hayatlarını devam ettirirler. Osmanlı Devleti'nin büyük imtiyazı hilafet ile saltanatı aynı elde toplamasıdır. İslâmiyet maddî ile manevîyi bir bütün olarak düşünür. Müslümanlar tek ümmettirler. Parçalayan değil birleştiren bir inanç İslâmiyet, sınıfların gelişmesini bu itibarla sosyal çatışmaların ve tefrikaların ortaya çıkmasını önlemiştir. İslâm dünyası ile Hristiyan dünya karşı karşıya gelmiş iki ayrı sistem, iki ayrı medeniyet, iki ayrı anlam dünyasıdır. Osmanlı Devleti'nin şoursuzca Avrupa'yı taklide yeltenmesi

büyük hatadır. Avrupa'dan ancak ilimler ve sanayi iktibas edilebilir. Osmanlı Devleti gerek toplum yapısı, gerek kanunlar, gerekse idare şekli bakımından Avrupa'dan üstündür.

5. Ahmed Cevdet Paşa'nın sosyal kurumlar hakkındaki görüşleri çağdaş toplum bilimci görüşlerine uygundur. Kurumlar, bir saatin çarklarına benzer. Çarklardan herhangi birindeki aksaklık diğerlerine de geçer. Osmanlı Devleti'ndeki yozlaşmayı bu ilmî görüşün ışığı altında inceleyen Paşa, ıslahat teşebbüslerinin başarısızlığını da aynı sebebe bağlar. Çarkların hepsi bozulmuştur bu sebeple de alınacak tedbirler bütünü kucaklamalıdır.
6. Asırlar boyu Osmanlı Devleti'ne hâkim olan nizam, her şeyi önceden tayin ediyordu ama sonradan istisnalar yapılmaya başladı. Bu, imparatorluğun çöküş sebebi oldu. Huzursuzluk başladı. Yeni duruma intibak etmek için alınan tedbirler yeterli değildi. Toplumunu uygun bir yola sokacak tedbirlere ihtiyaç vardı.
7. Osmanlı Devleti'nin Avrupa'dan öğreneceği siyasî bir yöntem yoktur. Devlet, tebaasının asayiş ve mutluluğunu iktisadî refahla sağlayabilir. Şu hâlde, iktisadî tedbirler siyasî tedbirlerden önce gelmemelidir.
8. Ahmed Cevdet Paşa karamsar olmaktan uzaktır. Ona göre devlet, İslâm birliğini kurarak bütün Müslümanları tek bayrak altında toplamalıdır ama Avrupa devletleriyle de Osmanlı Devleti'nin işine geldiği şekilde iktisadî ve siyasî anlaşmalar yapmaktan çekinmemelidir. Yani yalnızlık politikası yanlıştır.

Tüm bu fikirleri, sözleri Ahmed Cevdet Paşa'nın hem tarih çalışmalarını hem toplum ve devlet hakkındaki görüşlerini kaleme alırken uygulayacağı metodları ve akıl yürütme şekillerini belirleyici olmuştur (Meriç, 2012).

2.2 İşkodra Teftişine Dair Tespitler ve Gözlemleri (1861)

Bu başlık altında, 1861 yılında taşra teftişi için fevkalade memuriyetle İşkodra müfettişliğine atanan Ahmed Cevdet Paşa'nın bölgedeki faaliyetleri anlatılacaktır.

Ahmed Cevdet Paşa, Meclis-i Âlî-i Tanzîmat üyeliği ve vakanüvislik görevlerini sürdürürken 25 Haziran 1861'de tahta çıkan Sultan Abdülaziz'in

imparatorluğa yeni bir soluk getireceği ümidini taşıyan kişilerden biriydi. Meclis-i Vâlâ ile Meclis-i Tanzîmat'ın birleştirilmesiyle oluşturulan ve iç tüzüğü kendisi tarafından kaleme alınan Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye üyeliğine getirildi. Mutasarrıf ve Fırka Kumandanı Ferik Çerkes Abdi Paşa'nın kötü yönetimi hakkında İstanbul'a sürekli şikâyet mektupları gönderen İşkodra halkı; meclis üyeleriyle birlikte mahallî idareye, askere zarar vermemek ve uluslararası anlaşmalara aykırı davranmamak üzere yemin ederek sesini duyurmak için harekete geçmişti. İşkodra mutasarrıflığı ile fırka kumandanlığı görevinde bulunan Tulca Mutasarrıfı Raşid Efendi ile Ferik Laz İsmail Paşaların bölgeye ulaşmasına kadar fevkalade memuriyetle ve geniş yetkilerle donatılmış bir devlet memurunun İşkodra'da idareyi ele alması uygun bulundu. Kısa süre önce Rumeli'den dönen ve bölgeyi tanıyan Ahmed Cevdet Efendi, bu görev için akla gelen ilk kişilerden biri olarak görevlendirildi (Aykut, 2018 ve diğer). İşkodra'ya geldikten sonra kısa bir süre zarfında duruma hâkim olan Ahmed Cevdet Paşa, halka güven vermek amacıyla ahalinin önceden hazırladığı konağa yerleşti. Üst düzey bir yetkili olarak gittiği bir yerde böyle bir davranış sergilemesi Paşa'nın devlet ile toplumu bir arada gördüğünün ve her şeyin güvenden geçtiğini bildiğinin göstergesidir.

Ahmed Cevdet Paşa, Tezakir'de İşkodra kasabasının genel durumu hakkında bilgiler verip "İşkodra kasabası ve mülhakatı hep Arnavut olup Arnavutça konuşurlar. Fakat Selce ve Karnice köyleri halkı Hırvat ve Ortodoks olup Boşnakça konuşurlar. Şeştan halkı Arnavut olup Arnavutça konuşurlar ve Latin mezhebinde olup Karadağlı'ya düşmandırlar. İşkodra kasabası halkının çoğu Müslüman olup dinî emirlere bağlılıkları açıktır. Malisyaların, yani dağ halkının çoğu ise Latin oldukları hâlde Müslümanlarla aralarında fevkalade birlik ve beraberlik vardır. Çünkü İşkodra halkının çoğu vaktiyle dağlardan inip Müslüman olmuşlar ise de eski asabiyetlerini kaybetmeyip mensup oldukları kabilelerle hâlâ birliklerini devam ettirmekte, bir diğerine gelip gitmekte, bu cihetle dağlı Lâtinler kasabaya geldikçe hem mezheplerine misafir olmayıp behemehâl Müslümanlardan birinin hanesine inmekte ve her türlü teklif ve tekellüf bertaraf olarak bir diğeriyle bir familya üyesi gibi güzelce bilişip görüşmekte bulunmuşlardır. Ortodoks mezhebinde bulunan Hristiyanlar gerek Müslümanlar ve gerek Latinler yanında aşağılık görüldüklerinden onlar mezhep birliği sebebiyle Karadağlının gayretini güderler. Müslümanlarla Latinler her veçhile birlik olarak hareket ederler ve ikisi Ortodokslara kâfir gözüyle

bakarlar. Daha önce buralarda Hristiyanlık ve daha sonra Müslümanlık yayılmış ise de din farklılıkları onların asabiyetlerine ve kavmiyetçe olan birliklerine halel getirmemiştir. Latinler, eskiden cizyeden muaf ve buna karşılık askerlik vazifesiyle mükellef olup yevmiye üçer yüz dirhem kokoroz ekmeği ve bir kuruş katık baha ile her nereye emredilse gitmeyi hâlâ kendilerine özel görev bilirler. Savaşlarda yiğitlik gösterenlere çelenk ve kelle getirenlerine bahşiş verilmek eski âdet olduğu hâlde kelle gezdirmek âdeti medenî devletlerde yasak olduğundan Devlet-i Aliyye’de bu kaide terk olunmuştur. İşkodra dağlılarını bundan vazgeçirmek güçtür.” (Baysun, 1986) diyerek bir tahlilde bulunmuştur.

Paşa bölge halkını sosyal olarak üç ana grupta inceliyor: Birinci sırada en kalabalık olarak Müslümanlardan, ikinci grupta Müslümanlarla aynı etnik gruptan gelen Latin Katoliklerinden ve üçüncü sırada Ortodokslardan bahseder. “Dağlı” anlamına gelen Malisyalı”ların Katolik olduğunu ve Müslümanlarla ırk olarak akraba olduklarından dolayı bu sosyal ve kültürel birlikteliklerini kaybetmediklerini belirtirken buradaki sosyal tabaka ayrımının dinî değil Ortodoksların başka kavim mensubu olduklarından dolayı ırkî olduğuna dikkat çeker. Malisörlerin içlerinde Müslüman ve Hristiyan olarak ayrılmalarına rağmen Ortodokslara kâfir gözüyle bakmaları ve birbirlerini tutmaları ise kültürlerine ve akrabalıklarına bağlı olduklarının kuvvetli bir delilidir. Bu birlikteliği yine sosyolog bir gözle inceleyerek tespitte bulunan Ahmed Cevdet Paşa şöyle demektedir: “Meğerki İşkodra’da İslâm ve Hristiyan tefrik olunmaksızın icâb-ı hâl u mahalle muvâfık olabilecek surette tensikât-ı askeriye icra olunup da cümlesi bir muntazam hâlde muhaberelede istihdam olunarak bi’t-tedric usul-i medeniyete alıştıırıla.” Islahat Fermanı’nda belirtilen, gayrimüslimlerin askere alınması gibi bir konunun aslında burada, bu bölgede zaten yazılı bir emir olmadan gayri askerî bir düzenle gerçekleştiğini gösteren bu durum Paşa’nın dikkatini çekmiş ve İşkodra’daki siyasal ve sosyal kültürün olağan akışının bir sonuca bağlanmak istenmesi gibi doğru bir tespit ve önerisi ortaya çıkmıştır.

Ahmed Cevdet Paşa yine bölgeye dair değerlendirmeler yaparken kendisine garip gelen bir bilgiyi de şöyle anlatır: “Gariplik: Arnavutlar kokoroz ekmeği yemeye alışık olup buğday ekmeği yanlarında çörek türünden sayıla gelmiştir.” Arnavut askerlerine bir ara kokoroz ekmeği bulunamadığı için buğday ekmeği

verildiğinden, Arnavut askerlerinin huzursuzluk çıkardığından bahseder ve olayın mahkemeye gelmesi üzere, meclis reisi ünvanına sahip Hacı Muhtar Ağa'nın onlara, "Filan tarihte bir kıtlık oldu. İşkodra halkı bir haftadan fazla hep buğday ekmeği yediler. Ne var siz de birkaç gün buğday ile geçinin. Elbette bir çaresi bulunur" diye onları azarlayarak def eylediğini, ardından Korfu'dan kokoroz gelerek "Gailenin tamamen bertaraf olduğunu" aktarır. Yine aynı minvalde aktardığı bir başka bilgi: "Vasovik üzerine hücum ettirilmesi hâlin gereklerinden idi. Yakova ve İpek kazaları malisolarından derhâl beş bin askerin toplanması ve İşkodra'dan bir tabur ile iki âdet dağ topunun sevki mümkün ise de evvelce asâkir-i şahanenin yiyecek ve levazımatı ile malisorlar için lâzım gelen yeteri kadar kokorozun Gusine'de mevcut ve depolanmış bulunması, malisorlara katık-baha olarak yevmiye kırkar para verilmesi ve içlerinden iş görenlerine atıye verilmesi eski gelenek olunması ve taburlar için yük hayvanı tedarik edilip hazır edilmesi durumun şartlarından idi." (Kahraman, 2019) Arnavut askerlerinin istediği bu kokoroz ekmeğinin özel olarak getirilip verilmesi dikkate değerdir. Devletin askerine, özel olarak istediği bir rafine yiyeceği ikmal etmesi ve bundan mahrum kalmamalarını sağlaması, emri altındakilerin kültürel isteklerine ne derece dikkat ettiklerini göstermektedir. Ahmed Cevdet Paşa'nın sosyal hayata dair yine bölge insanı hakkında bilgi verdiği diğer bir dikkat çekici tespiti ise şöyledir:

"İşkodra'da silahsız gezmek ayıptır. lâkin Muhtar Ağa fevkalâde yaşlı olduğundan böyle tekellüflerden muaf olmuş. Elinde bir âsâ olduğu hâlde gezer ve silahsız adamın üzerine silah çekmek beldenin örfüne aykırı olduğundan artık düşman şerrinden de emin olarak hiç kimseden çekinmeksizin rahatça gezer ve serbest konuşur." (Baysun, 1986)

Bölge şartlarının gereği olarak bunun artık bir gelenek hâlini aldığını belirtmiştir. Bölgedeki Arnavutların kültürlerine ve bu gibi âdetlerine sıklıkla değinen Paşa yine bu konuda; "Arnavutların oğulları bir parça büyüyüp serpildiği vakit akran ve emsalinden kendi dengi bir zâta çocuğun saçını kestirmek âdettir ve bir çocuğun saçını kesen kimse ona kumbar olur. Çocuk onun familyasından sayılıp o da bu çocuğu ömrünün sonuna kadar oğlu yerinde tutar. Şu hâle göre kumbar, Türkçe "sağdıç" ve kürtçe "kirve" demek oluyor." diyerek bölgede yaşayan Arnavut halkının sosyo-kültürel yaşamı hakkında çok önemli bilgiler vermektedir (Kahraman,

2019). Osmanlı coğrafyasının bu bölgesindeki bu geleneğin diğer coğrafyadaki çeşitli kültürlerle ortak noktasını da belirtir. Bölgelerde kültürel olarak farklılıklar olduğu kadar farklı adlarla aynı gelenekler olduğuna, sosyal olarak toplumda birçok ortak noktanın olduğuna özellikle dikkat çeker. Bir geleneği farklı isimlerle Osmanlı Devleti'nin farklı coğrafyalarında da bulmak mümkündür.

İşkodra bölgesinde “Mirdit” olarak bilenen halkın bölgede yaşayan diğer halklarla yaşadığı sıkıntıların çözülmesi için Ahmed Cevdet Paşa'nın davetiyle görüşmelere çağırılması esnasında Mirditlerin buna iştirak etmek için yaptıkları bir toplantıda geçen konuşmaları duyan Ahmed Cevdet Paşa bölgedeki yerel unsurların bir diğer geleneklerinin etkisinden bahseder: “Özellikle Mirdita'nın birinci bayrağı olan Oroş nahiyesi ihtiyarları, “Siz bakırı teneke etmek mi istiyorsunuz?” denilince canları sıkılıp telâş etmişler. Bakırı teneke etmenin mânâsı şu oluyor ki Arnavutluk'ta olan bayrakların alt tarafında ucu teneke kaplamadır. Oroş bayrağına bakır kaplamak Sultan Murad tarafından verilmiş özel bir imtiyaz imiş. Şimdi bu imtiyazı kaybetmek sözü Oroş ihtiyarlarına fazla tesir eylemiştir.” (Baysun, 1986). Osmanlı Devleti'nin verdiği küçük bir imtiyazın bile bölge halkı için ne kadar kıymetli ve statü göstergesi anlaşılmaktadır.

İşkodra halkının durumu üzerine sık sık tespitler yaparak bilgiler veren Ahmed Cevdet Paşa, dinin ve din görevlilerinin toplum içerisinde sosyal durumlarına ve etkilerine dair önemli görüş aktardığı bilgilerde şunları söyler: “Müslümanlarla Hristiyanların arasının bulunması bahsine gelince İşkodra Hristiyanlarının çoğu Lâtin olup Müslümanlar ile Lâtinler arasındaki dostluk ve birlik ise hiçbir diyarda görülmemiş bir derecededir. Birbirlerine selam verirler ve alırlar. Lâtinler Müslüman bayraktarlara ve Müslümanlar Lâtin bayraktarlara tâbî olup giderler ve savaşlarda tam birlik üzere hareket ederler. Bir diğerinin ölüsüne şehit diye saygı gösterirler ve karışık köylerde bulunan imam ve papazlar için akçe salındığında imamın parasına Lâtinler ve papazın parasına Müslümanlar katılırlar. Zira malisyalarda papazlardan başka kan alan olmadığı cihetle Müslümanlar da onlara muhtaçtırlar”. Paşa'nın belirttiği üzere birbirlerinin din görevlilerini ve ölümlerini dinleri ayrı olsa da kültürel ve sosyal bağlarının kuvvetli oluşundan dolayı kuvvetli bir bağ ile tuttukları görülüyor. Aile kurumu ve evlilik durumuyla ilgili verdiği önemli bilgilerde ise Paşa; “*Lâtinler de bir karıdan fazla karı alacak olduklarında nikâh akdi için imama*

muhtaç olurlar. Lâtin papazlar çok kadın almanın yasaklanmasına pek fazla çalışmışlarsa da Lâtinleri bu âdetten vazgeçirmeye çare bulamamışlar. Bir de Lâtinler asla aldılmayarak kızlarını Müslüman'a nikâh ile verirler. Her ne kadar nadir ise de Malisyalarda Lâtinlerin Müslüman kızı aldıkları da vardır.” diyerek Bib Doda Paşa ve Preg Bey adındaki kişilerin annelerinin Müslüman olduğundan, din ayrılığının bu evlenmelere engel teşkil etmediğinden bahseder ve “Bu davranış, Müslümanlarla Lâtinlere özgü olup ortodokslar ikisi yanında da hor ve hakirdir. (...) Lâtin rahipleri diğer İşkodra malisyalılarında da sözlerinin etkilemesi için çaba harcamakta iseler de Lâtinler öteden beri Müslümanlar gibi dörde kadar kadın nikâhlarlar ve birincisini papaza kıydırıp diğer karılarını imam marifetiyle nikâh ettirirler. Ruhanî reislerin ilk nasihatlerinden biri ise çok kadınla evlilikten men etmek hususu olduğundan bu malisyalarda ruhanî reislerin hiç tesiri yoktur ve bu konuda fazla ısrar gösteren papazları idam ettikleri çoktur.” diyerek, ırk olarak birbirleriyle yakın olmaları ve birbirlerini ihtiyaçlarına uygun olanları kullanmak istemelerinden dolayı din ve sosyal kültürün İşkodra’da iç içe geçtiğini kaydeder. Malisyalı Katoliklerin papaz karşısında yaptıkları birinci evliliklerinden sonra şeriat mahkemesine kayıt yaptırmaları, fazla kadınla evlenmek için imam nikâhı yaptırarak dört evlilik yapmaları, Müslümanların nâdir de olsa katoliklere kız vermeleri, kendilerinin fazla nikâhlı kadınla birlikte olmasına çok fazla karşı çıkan katolik papazlarını Lâtin Malisyalıların idam etmeleri gibi konuların üzerinde önemle duran Ahmed Cevdet Paşa buranın özel durumunu hem tarihçi, hem İslâm hukukçusu hem de bir sosyolog bakış açısıyla değerlendirerek görevinin gereği “Müslümanlar ile Lâtinlerin fetihten beri bu şekilde birliğine başlıca sebep savaşlarda birlikte bulunmalarıydı. Bu birliğin korunması ve rahiplerin oluşturmaya çalıştıkları tutucu fikirlerin defedilmesi için o havalide İslâm ve Hıristiyan fark etmeksizin yerinde bir nevî sınır askeri düzenlemek nu birlikteliğin devamının en kestirme bir yoluydu” (Kahraman, 2019) şeklinde önemli bir tespit de bulunmuştur. İşkodra halkının karakteri üzerine “Gerçekten cesur adamlardır. Özellikle kendi yurtlarını muhafaza için pek âlâ askerlerdir. Lâtinler Müslümanlar ile gönül ve cihet birliği ettiklerinden toplandığında meydanda bir İslâm kuvveti görünür” (Kahraman, 2019) diyerek burada yapılacak düzenlemelerin tüm bu sosyal durumların göz önüne alınarak yapılması gerektiğine dikkat çeker. İşkodra ahalisinin yine aile birliği, soylarına ve göç ettikleri ata topraklarına düşkünlükleri hakkında verdiği bilgilerde ise, “İşkodra kazası Müslüman halkının çoğu vaktiyle dağlardan inip İslâm şerefi ile

şereflenerek kasabada yerleşmişler ise de neseplerini unutmamışlar yani eski asıllarını kaybetmemişlerdir. Hatta malisyalardan ismiyle lakaplanırlar. Mesela vaktiyle atası Luha'dan gelmiş olan Hüseyin Ağa'ya 'Hüseyin Luha' ve Hot'tan gelmiş olan Hasan Ağa'ya 'Hasan Hot' denir. Mensup oldukları malisya halkı ile pek yakın akraba hükmünde olduklarından ara sıra familyalarıyla beraber malisyalardan ziyaret ederler. Lâtin malisorlar İşkodra kasabasına geldikçe kendi malisyalardan mensup olan Müslüman hanelerine teklifsiz yani kaç göç olmaksızın gelip giderler” demektedir (Kahraman, 2019) Bir başka tespit ise, “Müslümanlarla Lâtinlerin birlik üzere bulunmalarına asıl sebep birlikte sefere giderek silah arkadaşlığı edegelmeleri olup bir vakitten beri buna da zaaf gelmekte ve özellikle Latin rahipleri mirditlerin fikirlerini bozdukları gibi diğer Latin malisorlarının zihinlerini de karıştırmaktan geri durmuyorlar. Bu anlatılanlara göre Avusturya devletinin Hırvatistan'da mürettep olan hudut askerleri tarzında veya ona benzer başka uygun bir şekilde İşkodra Sancağı ile hemcivar olan malisyalardan halkı eskiden olageldiği üzere tamamen asker sayılarak taburlara bölünüp nöbetleşe eğitilseler Müslümanlarla Lâtinler arasındaki eski birlik korunmuş olur.” (Kahraman, 2019) diyen Ahmed Cevdet Paşa, halkın aslında emir dinleyen, eğitime ve yönlendirilmeye ihtiyaç duyan bir yapıda olduğunun, bu kültürel birlikteliğin iyi değerlendirilerek kurulacak olan yerel bir birlikle sınırların, bölgenin çok sağlam korunacağını farkına varmış ve bu şekilde aktarmıştır. Buraya ilk geldiğinde duyduğu ve edindiği bilgilerin nasıl aksine düştüğünü şöyle belirtir; “İşkodra'da gün geçmez ki kan davasıyla adam öldürülmekte olmağa, bu davaların muvakkaten terk ü taili nam-ı şahane olarak ilan olundu. Gariptir ki İşkodra'da bulunduğum müddetçe gerek nefis-i İşkodra'da gerek malisyalarda kan davasıyla kimesne hasmının üzerine kurşun atmadı. Bunlar pek vahşi adamlar oldukları halde evamir-i padişahiye ne mertebeye itaat ve ihtiram eyledikleri bununla dahi sabit olur.” (Baysun, 1986). Bu tespitin içerisinde bölgeye dair sorunların ve yapılacak olan yeniliklerin çözümünü de vermiş olur.

Bir başka konuda ise Ahmed Cevdet Paşa bayındırlık işlerinin yapılması sırasında devletin bütçesinin yetmediği yerde yardım defteri açıldığından ve önce fakirler ile beylerin daha sonra reisler ile bölgenin ileri gelenlerinin yardım için deftere yazıldığından bahsederek buradaki sorunları halkın desteğiyle çözümlerini kaydeder (Kahraman, 2019).

Bölgede eğitim kurumları da açan Paşa, bunların yanında dinin gereklerinden sayılan sünnet olma konusunda da “Mekteplerin açıldığı zamandan bu ana kadar sünnet olmuşlar ile şimdi olmak üzere bulunanlar 5.173 nefere ulaşmış olup bunların içinde yüz yaşını geçen otuz kişi de bulunmuştur.” (Kahraman, 2019) diyerek insanların dinî vazifelerini yerine getirmedeki gevşekliklerini tespit etmiş ancak verildiğinde ve desteklendiklerinde küçük büyük herkesin bu görevlerden kaçmadığını da vurgulamıştır. Bölgede yaptığı çalışmalar ile devletin uzun vakittir halledemediği siyasal ve askerî çoğu reformun uygulanışını hızlı ve başarılı bir şekilde halletmiştir. Devletin buradaki sosyal yapıyı bilmemesinden kaynaklanan sıkıntıları idrak eden Paşa, bu sosyal yapıyı oldukça iyi gözlemlemiş, devlet görevlerinde bu sosyal yapıya uygun hareket ederek devletin gücünü hissettirmiş, itibarını onlarla hemhâl etmiştir. Bu başarısının temel sebebi, toplumun sosyal ve kültürel hassasiyetlerini doğru gözlemleyerek doğru çözümlerinde bulunması olmuştur. Bölgedeki insanların içlerine karışmış ve onlardan ayrı olmadığını hissettirmiş, “Bu vahşi adamlar” diyerek belirttiği kişileri söz dinler hâle getirip zor kullanmadan reformları gerçekleştirmiştir.

Ahmed Cevdet Paşa yaptığı bu işleri ve yapılması gerekenleri hükûmete bildirmesine rağmen buradaki birlikteliğe hâle geleceğine dair endişelerini de çekinmeden şu sözleriyle ifade etmiştir: “İstanbul’da haneler ve Boğaziçi’nde kâşaneler tanzimi sevdaları devlet erkanının zihinlerini fazla meşgul etmekle bu önemli işin yapılması için zihin yoracak bir himmet sahibi bulamadım. Buna hâlâ üzülürüm.” diyerek devletin içindeki zayıflık hakkında şahsî olarak çekinmeden tespitte bulunur.

2.3 Bosna Teftişi ve Bosna’ya Dair Tespit ve Görüşleri (1863-1864)

Bu başlık altında Osmanlı Devleti yönteminin 1863’te başlattığı taşra teftişi politikası çerçevesinde Bosna-Hersek müfettişliğine atanan Ahmed Cevdet Paşa’nın bölgedeki siyasal ve sosyal kültüre dair tespitleri, önerileri ve bunlara dayanan faaliyetleri anlatılacaktır.

Bosna-Hersek, on dokuzuncu yüzyılda Osmanlı Devleti’nin Balkanlardaki en sorunlu bölgelerinin başında geliyordu. Bu sorunların birçok sebebi vardı. Bunların

başında Osmanlı devlet adamlarının yanlış uygulamaların ve kararları geliyordu ve bu bölgedeki yanlış ve eksik uygulamalar Avusturya ve Rusya gibi büyük devletlerin bölgeye müdahalesine neden olmuştu. Osmanlı Devleti, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra yeni bir ordu kurmuş ama bu ordu için Bosna bölgesinden asker temin edememişti. Osmanlı Devleti hükûmetleri Bosna vilayetinde devlet otoritesini tesis ve bölgeden asker temin etmek için Rumeli ve İşkodra teftişinde gösterdiği başarılı çalışmalarından ötürü Ahmed Cevdet Paşa'yı 1863'te Bosna'ya müfettiş olarak atadı. Bu, Ahmed Cevdet Paşa'nın en uzun süren müfettişlik görevi olmuştur. Cevdet Paşa bu görevi aldığı sırada, Bosna'da askerî ıslahattan sonra "Osmanlı Devleti'nin en güzel bahçesi" olarak tanımladığı Bosna'yı imar etmeyi, Boşnakları mümkün olduğunca eğitmeyi ve durumlarını düzeltmeyi de istemekteydi (Halaçoğlu, 1980 ve diğer).

On sekizinci yüzyılın başından itibaren kendini göstermeye başlayan idarî ve askerî sıkıntıların on dokuzuncu yüzyılın başında artık iyice kendini hissettirmeye başlamasıyla bu sorunları 1839 Tanzimat Fermanı'nın eşitlik, adalet ve refah ilkeleriyle çözeceğini vaat eden Osmanlı Devleti, gelenekçi yapısını tamamen dönüştürmek amacıyla birtakım reformlar yapmak için girişimlerde bulunmuştur. Bu reformların ne ölçüde uygulandığını anlamak ve sorunları yerinde tespit etmek için taşra teşkilatlarına müfettiş gönderme gibi çeşitli girişimlerde bulunmuştur (Akyıldız, 2011). 1863'te hükûmet tarafından başlatılan bu teftiş projesi ise Ahmed Cevdet Paşa'yı yeni bir Rumeli macerasına sürükleyecektir. Sultan Abdülaziz'in devleti tekrar eski gücüne kavuşturmak için yapılan bu reformları yerinde teftiş ettirmesi, Avrupalı devletlerin baskılarının da azaltılması ve önlenmesi düşüncesinden kaynaklanmaktadır.

O dönemde Bosna vilayeti; Saraybosna, Travnik, Bihke, Banyaluka, İzvornik, Hersek ve Yenipazar olmak üzere yedi sancaktan meydana gelmekteydi (Baysun, 1986). Bosna'da Müslüman ile gayrimüslim tebaa arasında karışıklıklar bulunuyordu. Vilayete düzen vermek gerekli görülmüştü. Bosna çiftçilerinin mültezimlerin baskısından bunalmaları, arazi sahibi olmayan halkın ise isyan için fırsat kolladığı bir yıl içerisinde "Bosna elden çıkar." denilerek isyan düşüncesinin başka şehirlere de yayılması durumunun olduğu bir dönem yaşanıyordu ve önemli tedbirlerin uygulanıp reformların yapılması gerekiyordu (Baysun, 1986). Ahmed

Cevdet Paşa 25 Haziran 1863 yılında Mostar'a gelerek bölgedeki idarecilerle birleşip asi nahiyelerin önde gelenlerini de Mostar'a çağırarak onların gönüllerini kazanmak istemiştir (Aykut, 2018) Ahmed Cevdet Paşa bölge hakkında idarî ve askerî kararlar vermeden önce toplumu gözlemlemiştir, sosyal hayatına ve kültürünün öğelerine yakinen vakıf olmak istemiştir. İlk incelemelerini yaparken “Hayretler ve şaşkınlıklar içerisinde kaldım.” diyerek anlattığı bir olay ise devletin kurumlarının ve görevlilerinin nasıl bir yozlaşma içinde olduğudur: “Arazi kanunnamesi gereğince kasabalara ve köylere tahsisli ve metruk olan meraların hükümleri ve Bosna çiftlikâtı nizamnamesinin içindekileri kendilerine ifade edildiğinde böyle şeylerden kendilerinin bilgileri olmadığını söylediler ve nahiyelerinde davul çalınmamış olduğu beyanıyla Bosna çiftlikâtı nizamnâmesinin kendi nahiyelerinde ilân olunmadığını delil getirdiler. Meğer o bölgede yeni bir emir ve tembih ilân olunacağına nahiye davulu çıkarılıp çalınmak ve halk onun sesine gelip keyfiyetten haberdar kılınmak âdet iken Bosna çiftlikâtı nizamları için bu tören ve âdet yerine getirilmemiş olduğuna göre ilan olunmamış demek oluyormuş”, “Hâlbuki daha önce Bosna Vilayeti'nin sancağından yarısı Müslüman yarısı Hristiyan olmak üzere kırk iki kişi Dersaadet'e çağrılıp on ay kadar Dersaadet'te ikamet edip defalarca Meclis-i Âlî-i Tanzimat'ta soru sorularak alınan mahallî bilgiler üzerine hepsinin ittifakıyla Bosna çiftlikleri hakkında bir âdet nizamnâme kaleme alınmış, bir tarafı Türkçe ve diğer bir tarafı Boşnakça olarak basılmış ve ashâb-ı alâka ile çiftçiler arasında bundan sonra sıkıntı çıkmaması için yazılı anlaşma yapmak üzere bir ok kontrat kağıtları basılmış idi. O vakitten beri dört sene geçmişken hâlâ Suma halkının bilgi alamamasına şaşırırım, mecliste hazır bulunan Persiç de Devlet-i Aliyye'nin böyle arazi işleri hakkında başka ve Bosna çiftlikâtı hakkında başka kanunnâme ve nizamnâmeler olduğundan haberdar olmadığını bildirince hayret ve şaşkınlığım arttı. Hemen Mutasarrıf Paşa'yı çağırdım, sordum. Bosna çiftlikâtı nizamnamesinden onun da haberi yok imiş. Artık sabrım taşıtı. Dersaadet'e gelmiş olan, zikri geçen kırk iki vekilden ikisi Mostar'da bulunmakla onları çağırarak sorduğumda, ‘Evet, bizler İstanbul'da iken öyle bir nizamnâme yapılmış idi. Fakat basılmış nüshası buraya gelmedi.’ dediler. Ben ne diyeceğimi ve ne yapacağımı şaşırırım. Bosna valisinden bilgi istedim. Bu arada Mostar tüccarlarından biri geldi, ‘Siz bir nizamname arıyormuşsunuz. Ben geçen sene Saraybosna'ya gitmiş idim. Orada elime bir nizam geçti. Aradığınız bu olmasın?’ diyerek nizamnameyi gösterdi. Gördüm ki Dersaadet'te dört sene evvel yazıldığı gibi bastırmış olduğumuz ve bu kere

aradığımız nizamnamelerin bir nüshasıdır. Bu sırada Bosna Valisinden gelen cevapta, çiftlikâtı nizamnamesiyle kontrat kağıtlarından Hersek Sancağı için gönderilmiş olan denklerin vaktiyle Mostar’a gönderilmiş olduğu anlatılmıştır. Bunun üzerine köşe bucak araştırmaya başladım. Muhasebe kalemi eski halifelerinden bir efendi, “Hatırıma geliyor ki daha önce birtakım denkler gelmiş idi. Galiba mahzene konuldu” demiş olduğundan yer altında defîne arar gibi mahzende nizamname aramaya başladık. Hele aradığımız denkler bulundu. Üzerlerine tarafımdan konulmuş ve yapılmış olan bentler ve işaretlerin bozulmamış olduğu büyük şaşkınlıkla görüldü. Bu olanları masal gibi yazmak abes görünür ise de gerçekten büyük ibret alınacak bir maddedir. Saltanat merkezinde bunca külfetlere katlanarak yapılmış olan mühim bir nizamı unutkanlık köşesine atan umursamazlık ve bu gibi kayıtsızlıkla devletin türlü zorluklara düşmesine sebep olan memurlar ile memleket idaresi mümkün olmayacağı açık olmakla Safer sonlarında Babiâli’ye üzüntülerimi bildirerek durumu arz eyledim.” (Kahraman, 2019) demektedir. Onun bu tespitleri, devlet olarak verilen emeklerin nasıl bir yozlaşma sonucu heba olduğunun önemli bir kanıtı niteliğindedir. Bu tespiti de kendisinin buraya gelişinin asıl sebeplerinden olan bir sorunun aslında çözüme kavuşturulmuş lâkin devlete ve millete hizmetin ne demek olduğunu bilmeyenler yüzünden çözülmeyen tekrar sorun hâline gelmesinin ve sıkıntılara yol açmasının önemli bir örneğini teşkil eder. Ayrıca alınan resmî bir kararın davul ile duyurulması âdetini belirtmesi; devlet tarafından alınan bir kararın halka duyurulması açısından yerleşik bir yasa gibi olduğunu, halk içerisinde siyasî bir kültür olarak yerleşik bir duruma geldiğini gösteren önemli bir tespittir. Buradaki devlet görevlilerinin bölgeye gelip geçici bakmaları bu gibi sıkıntıların çıkmasına ve devlet işlerinin takibinde gaflet oluşmasına sebep olmuştur. Ancak Paşa sadece halkı dinleyerek ve ufak bir âdetten yola çıkarak yazılan nizamnamenin ortaya çıkarılmasında pek büyük bir güç harcamadan sonuç elde etmiştir. Ahmed Cevdet Paşa cereyan eden olayların başlama noktasındaki sebeplerini açıklarken mülkî işlerin askeri yöneticilerle yapılamayacağına dikkat çekmiş ve taşradaki sorunların çoğunlukla mülkî idarecilerin sosyal yapıyı bilmemelerinden kaynaklandığını çoğu kez açık bir şekilde dile getirmiştir.

Bölgede ıslahatlara girişmeden önce Ahmed Cevdet Paşa, kendinden önceki idarecilerin başarısızlıklarını araştırmış ve cevap olarak önceki idarecilerin “Deveyi yularından tutmak yerine kuyruğundan tuttıkları için” başarılı olamadıkları

söylemiştir (Halaçoğlu, 1980) Ona göre Bosna’da ıslahatlar yapmanın yolu bölgenin ileri gelenlerini ikna etmekten geçmektedir. Boşnakların hürmet ve saygısını kazanmış kişilere ulaşan Ahmed Cevdet Paşa bu kişileri Saraybosna’ya davet eder. Görüşmelerin başında “Ben kadı-askerim. Fakat askerim yok. Sizlerden yeni bir asker isterim. Olmaz ise eğlenmeyip giderim.” diyerek müzakerelerdeki amacını ortaya koyar (Baysun, 1986) Ayrıca heyette bulunan kişilerden müzakereleri sır olarak saklamalarını ister. Bu gizliliğin sebebini ise “(...) Fakat bu bölgelerin düzene sokulmasını istemeyen ecnebler, bu türlü teşebbüsleri duydukları gibi birtakım oyunlar içerisine girerek vazgeçirmeye çalışacakları düşünüldüğünden işin gizli tutulması lâzım gelir.” diyerek açıklar. Bu toplantılar esnasında Boşnakların karakterlerini inceleyen Ahmed Cevdet Paşa, onlar hakkındaki düşüncelerinde Boşnakların çok ketum olduğunu vurgulamak için gizli tutulan bu toplantı hakkında, “Boşnakların sağlamlığına bak ki bir aya yakın görüşmelerle meşgul oldular. İçlerinden dışarı bir söz çıkmadı. Böyle büyük bir mecliste görüşmelerin uzamasından dolayı yabancılar, özellikle Avusturyalılar ile Sırlar çok merak edip araştırmaya çalıştılar, bir ipucu bulamadılar. Bizim özel meclislerimizde görüştüğümüz şeylerin çoğu ertesi gün Beyoğlu’nda duyurulur. On yedi on sekiz Boşnak yirmi dört gün toplanırlar, dışarı sır vermezler. Böyle sağlam adamlarla hâlishâne, pek büyük işler görülebileceğini bu hâllerden çıkardım.” diyerek halkın ne derece güvenilir olduğunu bizatihi müşahede ettiğini beyan ederken merkezdeki yöneticilerin devlet işlerindeki gizliliğinin ne kadar zayıf olduğunu da açıklıkla vurgular (Kahraman, 2019). Bu toplantılar sırasında daha önceden devlet tarafından istenen askeri neden vermek istemediklerinin sebebini araştıran Ahmed Cevdet Paşa, bir sosyolog gibi davranarak ve gözlemleyerek bu sebebi bulmaya çalışır. Boşnak halkının özellikleri hakkında, “Osmanlı ülkesinin diğer yerlerine nispetle Bosna ve özellikle Hersek halkı ilim ve fence pek geri kalmış oldukları hâlde askerî fikirleri de inanılmayacak derecede geri kalmış idi. Gerçi Nikşik, Korianiç ve Kolaşın halkı ile Bihke’nin serhat halkı pek cesur, yiğit ve gerektiğinde işe yarar adamlar ise de diğer cihetlerinin halkı harbi, darbu unutmuş ve pek çoğu silahlarını satmış, kısacası öteden beri yiğitlik ve cesurlukla bilinen gazi Boşnaklar bir garip gerilemeye yüz tutmuş idi.” diyerek durum üzerine genel bir değerlendirme yapar. “Boşnaklar diğer bölgeler halkı gibi gurbete alışık olmadıklarından Bosna bölgesinden dışarı çıkmak kendilerince hayattan ayrılmak gibi güç geldiğine ve eğer Bosna’da yürütülüp de askere yazılanlar başka bölgelere ve özellikle sıcak ülkelere gönderilmekten endişeli

olduklarından her ne vakit Bosna’da nüfus ve arazi yazımı gibi bazı önemli maddelerin yapılmasına girişilse rahat ve huzurları kaçırdı. Ancak Bosna bölgesinden dışarı çıkarılmayacakları sağlansa askerlikten asla kaçınmayacaklarını ve Bosna’da düzenlenecek yeni orduya yerli elbisesine benzer bir tür elbise giydirilse ondan da memnun kalacaklarını bu kere yapılan araştırmadan ve ehl-i vukuf ile yapılan görüşmelerden gereği gibi anlamış idim” diyerek duruma açıklık getirir (Kahraman, 2019).

Askerî bir düzenleme için de burada bulunan Ahmed Cevdet Paşa, bu işin gereğini yerine getirmek için halkın sosyal ve kültürel hassasiyetleri doğrultusunda bir çalışma yapması gerektiğini iyi bildiği için çözümü yine bu yolla sağlar. Boşnakların İslâm-Osmanlı tarihi içinde önemli bir yere sahip olduğunu vurgulayan Ahmed Cevdet Paşa böyle bir milletin nasıl olup askerlikten uzaklaştığına anlam verememektedir. Osmanlı Devleti’nin batı ucundaki serhat şehirlerinin Müslüman nüfus olarak çok önemli bir yerinde bulunan Boşnakların hem cahil kalmaları, hem kaba oluşları, hem atalarının gazâ ruhundan nasıl geri kaldıkları üzerine yoğunlaşan Paşa, bu durumun değişmesi için yine sorunun cevabının kodlarını sosyal ve kültürel temellerde bulur. Bölgede yapmak istediği reform ve istenen askerî kararların uygulanması için halkın kültürel ve dinî hassasiyetlerini kullanarak çareyi bulur. Boşnakların yeşili sevdiğini öğrenen Paşa, İslam dinine bağlılıklarını da bildiği Boşnakları askere ısındırmak için ilk önce camilerde vaâzlere yeşil sarık giydirerek “Allah kendi yolunda kenetlenmiş bir yapı gibi saf bağlayarak savaşanları sever” (saf suresi, 4. Ayet) âyet-i kerimesini yorumlatır. “Boşnaklar zaten yeşil rengi sevdiklerinden Peygamberimizin bazı gazalarında meleklerin yeşil sarıklarla yeryüzüne inip de Müslümanlara yardım eylediklerini de bu vaizler vasıtasıyla halka bildirdim.” diyen Paşa, daha sonra kışladan getirdiği bir tabura yeşil elbiseler giydirerek “Bayram sabahı o tabura bu yeşil şeritli yeni elbiseyi giydirdim, hükûmet konağından Bey Camisi’ne kadar bu taburu iki sıralı dizdirdim.” diye ekler ve halkı bu yöntemle askeriye katılmaya ikna yolunu seçtiğini belirtir (Kahraman, 2019). Bu yöntemde başarılı olan Ahmed Cevdet Paşa, bir konunun daha aşılması gerektiğini belirtir: Bosna dışına çıkmak istemeyen Boşnakların devletten yazılı senet istemişler lâkin bunun usule ayrık olduğunu bildiğinden sözle ve diğer bazı iltimaslarla bu konuyu yazılı olmamak üzere kabul etmiştir. Bu elbiseleri giyen erkeklerin toplumda bıraktığı intibanın başka bir sosyal olayı da tetiklediğini belirten

Paşa, Boşnak kızlarının hoşuna giden bu kıyafetlerin erkeklerin askerliğe meyillerini bir kat daha arttırdığından bahseder. Ahmed Cevdet Paşa Osmanlı Devleti'nin nice güçlükler ile gerçekleştiremediği bu reform ve emirleri sadece sosyal ve kültürel etkenleri kullanmak suretiyle halkı ikna ederek başarmıştır (Gölen, 2010).

Ahmed Cevdet Paşa, Bosna'nın toplumsal yapısındaki en dikkat çekici sosyo-kültürel durumun ise halkın evlilik konusundaki âdetleri olduğunu söyler. Mesire yerlerinde piknik yapmayı çok sevdiklerini, kızların ve erkeklerin oralarda birbirlerini görerek tanışıklık ve ünsiyet kurduklarını aktaran Paşa, bu konuyu detaylıca eserinde işleyerek şunları aktarır: “Baharın gelmesiyle herkes olağanüstü bir şevk ve neşe ile mesirelere gider oldu. Sahralar taze çemen ile bezendi. Sanki sahralara zümrüt renkli halılar döşendi. Kızlar âşıklarıyla karşılıklı sohbet ve atışma için takım takım mesirelere giderdi. (...) Meğerki cuma ve pazartesi günleri Saraybosna'nın seyir ve temaşa günleri olup bir gün şehrin bir tarafına ve bir gün de diğer tarafına çıkarılmış ve bahar mevsiminde her mahallenin kızları böyle bölük bölük bir ağızdan şarkılar okuyarak mesirelere giderler ve gayet yanık ve etkili şarkılarla âşıklarına 'safa mevsimi' ve 'seyir günü' olduğunu hatırlatırlarmış. O gün biz de Vali Paşa ve maiyet memurları ile birlikte seyir yerine gittik. Gördük ki birçok kız el ele tutunup Boşnak dilinde şiirler okuyarak kendilerine mahsus ve alafranga oyunlara benzer güzel oyunlar oynuyorlar. Delikanlılar da karşılıklarına dizilip seyrediyorlar ve ara sıra ırz ve namusa dokunmayacak şekilde biri diğerine söz atıyorlar. (...) Mesireden dönüp gelirken yolumuz üzerinde bir hanenin önünde birçok kalabalık gördük. Meğer mesireden dönen kızların bir bölümü o haneye toplanıp sokak kapısını ve pencereleri açık edip şarkılar okumakta oldukları hâlde birtakım delikanlılar da sokakta dizilerek onlarla atışıp âşıkdaşlık ve âşıklık ederlermiş.”

Cevdet Paşa'nın bu hususta anlattığı bir diğer olay ise şöyledir: “Bizleri gördükleri gibi kızlar sokak kapısını kapayıp delikanlılar da dağıldı. Fakat içlerinden birisi karşıdaki duvara dayanıp donakaldı. Yanına geldik gördük. Arkasını duvara verip hayran hayran o hanenin penceresine bakıyor. Müsteşarımız Belgradlı Raşid Paşa vasıtasıyla onu konuşturduk. Öğrendik ki bu zavallı üç seneden beri bir kız ile sevişip her gün çarşıya gidip gelirken sabah akşam iki defa onun hanesine uğrayıp görüşür imiş. Bu kere o kız bu hanede bulunmakla bu biçare de hayret karanlığına

dalmış olduğu hâlde orada toplanan kızlar ve kadınlar içinde sevgilisini seyreliyormuş. Ne bizim kalabalığa geldiğimizden haber almış ne de etrafındaki arkadaşlarının dağıldığından haberi olmuş. Hemen o hanenin kapısını açtırdık. Kızlar avlu içinde görüldü. O kız da onların içinde bulundu. Onu dışarı aldık, “Bu delikanlı seni istiyor sen de onu ister misin” diye sorduk. “O beni nasıl sevip dilerse ben de onu öyle sevip dilerim” dedi. “ Ya niçin bunlar evlenmiyor” diye sordum. Kimi , “Kızın annesi izin vermiyor.” ve kimi, “Oğlanın babası razı olmuyor.” yollu boş özürlü söyleyerek gerçeği gizleyecek yapmacık sözler söylediler. “Bunların velileri izin vermez ise ben emir veririm” dedim. Utangaçlıkla sustular. Araştırıldığında anlaşıldı ki evlenmeye engel olan ancak fakirlik imiş. Çünkü Bosna’da bir delikanlı bir kız ile bir müddet âşıklık ederek nihayet iki taraf evlenmeye karar verdiklerinde delikanlı kıza yüksük(yüzük!) gibi bir nişan ve hiç olmaz ise bir altın vermekle nişanlı olur ve ardından nikah kıyılır imiş. Bu biçare delikanlı ise günlük kazandığı para ile ancak kendi geçinirmiş. Üç sene içinde masrafından bir altın artıramamış ki maşukasına nişan verip de nişanlı olsun. Gerçeği anladığım gibi kıza nişan olarak vermek üzere delikanlıya beş altı âdet yüzük altını verdim. O da kıza vererek nişanlı oldu. Hemen mahkemeye gidip de nikah kıymaları kaldı. Kendisine de harçlık olmak üzere yedi sekiz altın verdim. Kızın annesine haber gönderdiler. O geledursun, bu sırada Bosna Mollası Efendi mesireden dönerek oraya geldi. Derhâl onu diğer lazım gelenler ile o haneye soktuk. Hemen bu iki aşığın nikâhını kıydılar ve derhâl bir ferace bulup kıza giydirdiler. O hanede toplanan kızlar aşağı inip ve naz perdesini kaldırarak el ele tutunup sanki içlerinden birini kaybettiklerine üzüyorlar gibi gayet yanık ve hazin seslerle şarkılar okuyarak, ağızları sulanarak güzel oyunlar oynamaya başladılar. (...) Bu sırada gelin kızın annesi gelip kızının düğününe yetişti. (...) Pazartesi günü diğer seyir yerine gittik. Yine böyle eski bir sevdalı bulup Vali Paşa ile birlikte yine bin beş yüz kuruş kadar para sarf ederek onun da nikâhını seyir yerinde Molla Efendi’ye kıydırdık. (...) Ondan sonra da hafta da iki gün mesirelere gidip anlatıldığı gibi birer kızı gelin etmeyi âdet ettik. Böyle âşıklık yolunda kocaya varan kızların velileri tarafından itiraz olunmamak ve infial gösterilmemek de bir yeni âdet oldu. İnsanların âdetleri ancak bu gibi olağan dışı durumlarla değiştirilebilir. Yoksa bir kavmin âdetini değiştirmek en zor bir iştir. Zira âdet, insana ikinci bir tabiattır. Bu sırada zenginlerden ve Müslüman tüccarların muteberlerinden biri kızını belde usulü üzere düğün yaparak evlendirmek isteyip biz ise düğünlerde tekellüfatı yasak ederek tersine hareket edenlerin vergisi iki kat

edilmek gibi bir cezaya çarptırılmalarını tembih eylemiş olduğumuzdan gelip düğünün yapılma şeklini sorup izin istediğinde ağır pahalı elbise yaptırılmayıp yalnız akrabaya bir sofraya çekilerek diğerlerine de yemek yerine birer kahve ve nihayet bir de şerbet verilmesini tavsiye ettik. Bizzat Vali Paşa ile birlikte o adamın düğününe gittik ve yalnız birer şerbet içip dönerek başkalarına güzel örnek gösterdik. Bosna kızlarının çoğu âşıklık yolunda kendilerine koca arayıp bulurlar. Bu konuda velilerden yardım gören azdır. Bundan dolayı evlenme işini kolaylaştırılması için yaptığımız teşebbüslerden pek hoşnut kaldılar ve Boşnak dili üzere, ‘Hünkâr, Müfettiş Efendi’ye emir vermiş ve buyurmuş ki paranın gittiğine bakma. Altınları su gibi akıt. Kızları evlendir. Ta ki gazi yiğitler ve yeşilli askerler doğursunlar’ yollu şarkılar yapıp mesirelerde âşıklarına karşı oynar iken okumaya başladılar. ‘Yeşil’ tabiri, Boşnaklar arasında ‘şerefli ve saadetli’ makamında kullanılır ancak bundan Bosna askerine giydireceğimiz yeşil şeritli elbiseye de atıf vardır. Onların bu şarkıları ise delikanlılar hakkında Bey Camisi hatibinin ve belki Travnik müftüsünün vaaz ve nasihatlerinden daha etkili idi.” (Kahraman, 2019). Ahmed Cevdet Paşa toplum içine karışarak sorunları yerinde görme ve düzeltme fırsatı buluyor ve bunu bilinçli bir şekilde yapıyordu. Halkın sevgisini kazanmadan, karşılıklı güven duygusunu oturtmadan hiçbir eylemin ve emrin gerçekleşmeyeceğini, aksine olumsuz sonuçlar doğuracağını biliyordu. İnsanların aile kurmasına yardım etmesinin askerî reformlara ne büyük fayda sağladığını söylüyor ve bu gibi sosyo-kültürel yapıya hâkim olduğunda işlerin ne kadar kolay yürüdüğünün canlı bir örneği oluyordu.

Ahmed Cevdet Paşa bölgenin kendine özgü olan, sosyal hayatın içinde gördüğü âdet, anâne, gelenek gibi konular üzerine yapmış olduğu tetkik ve tahkiklerini kapsayan çok kıymetli görüşlerini yine şu sözleriyle kaleme almıştır: “Bosna soğuk iklim olmakla burada çocuklar geç yetişir ve hayli yaşlanmadıkça ergenliğe girmezler. Erkeklerle kızlar arasında âşıkdaşlık usulü olup bu yolda birbirleriyle gayet serbest ve açık olarak konuşur ve görüşürler. On beş yaşındaki kızlar henüz yetişmiş sayılmayıp bunlar bu âşıklık muamelesinde bulunmazlar. Genellikle on yedi, on sekiz yaşına varduktan sonra bu türlü görüşmelere ehil olurlar ve senelerce âşıklık ile geçirirler. Ne kadar yaşlansalar evlenmedikçe Müslüman kızları da ferace giymeyip açık gezerler. Ama nikâhlandığı gibi feracelenip artık kimse yüzünü göremez ve kızların böyle açık saçık gezmeleri asla iffete aykırı

sayılmaz. Gerçekte Boşnakların erkekleri ve kızları pek fazla iffetli ve temiz kişilerdir. Henüz ahlâkı bozulmamış bir kavimdir. Kızları yirmi, yirmi beş yaşına kadar açık gezerler. Köyleri dağınık evlerden ibaret olup her ferdin hanesi kendi tarlası başındadır. Kasaba tarzında topluca köyleri pek azdır. Bununla beraber bir buçuk sene kadar o tarafa dolaştık. Bir kızın cebren ırzına geçildiğini duymadık. Hırsızlık ise çingenelere mahsus gibidir. Bu müddet içinde bütün Bosna Vilayeti'nde üç katil vuku buldu. Kâtillerin Karadağ'dan ve Sırbistan'dan geçmiş hırsız makulesi oldukları sonradan kesinleşti. (...) Boşnaklar böyle güzel ahlâk sahibi olmalarıyla beraber dindar, musallî ve inançları tam adamlardır. Ulemâya hürmetleri ve şeriata riayetleri fazladır. Fakat bu âşıklık usulüne bazı ulemâ itiraz eyledikleri hâlde eskiden alışık oldukları bir muamele olduğundan bu âdetin kaldırılması mümkün değildi. Çünkü âdet, insana ikinci bir tabiat olduğundan değişmesinin ne derece güç olduğu bilinen bir şeydir. Bununla birlikte bu usulün icrasında iffete aykırı olacak bir hâl ve hareket olmasından gayetle kaçınırlar. Hatta delikanlılar daima kızların haneleri önlerine gidip pencereden lakırdı ederler veya sokak kapısına inip delikanlı ile görüşür ve bazen ona su veya kahve verir veya delikanlı avlu içine girip kız ona abdest almak için ibrik ve namaz kılmak için seccade getirir. Ancak bu arada kazara birinin parmağı diğerinin eline dokunacak olursa bu, âdette nikâh hükmünde tutulur ve hemen nikâh kıyılır. Kısacası erkek ve kız hayli vakit âşıklık ederek birbirinin tavır ve hareketini öğrenip birbirini sevip evlenmeye karar verirler ve böyle âşıkdaşlık yolunda olan nikâhlar mahkemede kıyılır. Şöyle ki zevce ve zevce kendiliklerinden hâkim huzuruna giderler, nikâhlarını kıyarlar ve kendi hanelerinde düğün işlemlerini yapmayıp önceden hazırladıkları bir yerde zifaf törenini icra ederler. Buna velileri karşı çıksalar da çok geçmeyip barışarak güveyi ve gelini hanelerine alırlar. Karşı çıkmaları yapmacık olup gerçekte bu muameleden hoşnut kalırlar. Çünkü sıradan bir düğün yaparak kızı kocaya verenler pek çok masrafa gömülürler. Zira sırmalı ve işlemeli ağır elbise ve mefruşat yaptırmak ve haftalarca ziyafetler vermek âdet olduğundan kız kocaya veren adamın olanca varı mahvolup gider. Bundan dolayı düğün ederek kızı kocaya verenler pek az bulunur. Bu cihetle kızlar kendi kendilerine böyle âşıkdaşlık yolunda koca bulmaya mecbur olurlar ve bu konuda pek fazla becerileri vardır. Hele garipleri pek kolaylıkla çarpıp kendilerini nikâhlatırlar. Saraybosna'ya giden vali ve diğer memurların daireleri halkından pek çoğu evlenerek orada kalır.” diyen paşa, Boşnak çocuklarının biyolojik durumlarının kültürlerine nasıl yansıdığını, kızların toplum içerisindeki sosyal konumlarının hangi

merhalede olduğunu, ırzî suçların durumunu, bölgeye gelen devlet görevlilerinin bölgenin durumundan nasıl etkilendiklerini tafsilâtıyla aktarmıştır. Boşnakların ahlakî durumlarının sağlamlığına hayran kalan Paşa, bu bölgede reformların gerçekleşeceğine inanmıştır (Baysun, 1986). Sadece Müslümanlar üzerine değil Hristiyanlar üzerinde de gözlemler yapan Ahmed Cevdet Paşa, Hristiyanların evlilik gelenekleri için kötü diye bahsettiği para karşılığı evlilik izninin âdetleri olmasından “Hristiyanlarda ise kızların velileri kızları satarcasına âşıklarından bir hayli para almak gibi bir fena âdet olduğundan Hristiyan kızları koca bulmakta güçlük çekerler.” şeklinde bahseder (Kahraman, 2019). Daha sonraki dönemlerde İslâm toplumunda da yer yer ve dönem dönem görülecek olan bu âdetin Hristiyanlardan Müslümanlara geçtiği anlaşılmaktadır.

Ahmed Cevdet Paşa'nın Bosna'da yaptığı bir önemli tespit de Rûz-ı Hızır geleneğinin yani genel bilinen adıyla Hıdırellez gününün kutlanması geleneğinin Bosna ve çevresinde yaşatılmasıdır. Bu konuda Bosna ve Taşlıca şehirleri hakkında Ahmed Cevdet Paşa sosyal ve kültürel olarak yaptığı tespitlerde şu bilgileri verir: “Rumeli’de Hızır Günü’ne riayet ederler ve o gün halk sabahleyin erkenden nehir kenarlarına ve çayırlara çıkarlar. Hızır Günü gelmedikçe kuzu kesmezler ve o vakte kadar kuzular analarının kucağında yatıp Hızır Günü’nde anasıyla arka arkaya yatmaya başlar diye ondan evvel koyunun yavrusunu kucağından ayırmayı pek kötü görürler. Bundan dolayı Hızır Günü’ne kadar kuzu kesilmeyip o gün kuzu kesmeye başlarlar. Bir aralık İstanbul’da da bu kaideye uyarak Hızır Günü’nden evvel kuzu kesmek yasak olup yakın vakitlere kadar bu yasağın hükmü yürümekte idi. Bosna bölgesi soğuk iklimden olmakla burada Hızır Günü’nde Bedel-i Ali Günü’ne riayet ederler ki temmuzun yirminci günüdür. Buna Hristiyanlar ‘İlya Günü’ derler. Taşlıca’nın ise mevkiî yüksek ve soğuk bir belde olup bütün yazın karşısındaki dağlarda kar eksik olmaz ve Taşlıcalılar asla kuzu yemezler. Kuzular büyüyüp de toklu olmadıkça onları kesmezler ve kesenlere kâtil gözüyle bakarlar. Kasaba dışında sürülerle kuzular gezer, kimse kesip yiyemez, ne kadar çok para verilse satmazlar.” Yine Taşlıca bölgesinin dikkat çekici bir özelliğine değinir; bölgede paranın pek anlamı olmadığını ve iktisadî durumun zayıflığını çocukların parayı tanımadıklarından bahsederek aktarır: “(...) Fakat kuzuları beslemek için çocuklara satarlar. Teftiş heyeti de çocuklar vasıtasıyla her gün birer kuzu aldırır ve geceleyin kestirir idi. Kısacası Taşlıca halkı bedevîlik hâlinde olup ticaret olmadığı cihetle

meydanda paranın devri görülmez idi. Hatta bir gün gezinti için kasaba kasaba çıkarken bir iki çocuğa tesadüf olundu. Kendilerine hediye olarak birkaç kuruş çil akçeler verecek olduk. Çocuklar hiç görmemiş oldukları çil akçeleri görünce ürküp feryada başladılar. Saraybosna buralara nispetle pek medenî bir belde sayılır. Buraları da Hersek Sancağı'nın dağ nahiyelerine nispetle medenî sayılır. Bununla birlikte Taşlıca'nın epeyce seçkin ve söz anlat vücûhu var idi.”

Boşnakların ne kadar sağlam bir millet olduklarından sürekli bahseden Ahmed Cevdet Paşa onlara itimadının tam olduğunu “Boşnakların şecaatlerinden ve dirliklerinden bahse hâcet görmem. Tarihleri buna şahittir ve her yerde malum ve müsellemler olan mevaddandır. Onların noksanı yalnız tâlimdendir.” sözleriyle tasdik eder.

Ahmed Cevdet Paşa'nın dikkatini çeken bir diğer önemli konu ise ticaret merkezi olan Saraybosna'daki ticaret mahkemesi gelirlerinin, mahkeme memurlarının maaşını karşılayamayacak derecede düşük olmasıdır (Kahraman, 2019). Bunun üzerine araştırmaya başlayan Paşa bu sorunun da temelinde kültüre dayalı bir meselenin olduğunu keşfeder ve bunu şöyle aktarır: “Boşnakların ahlâkı bozulmamış adamlar olduklarına bir delil de Bosna'da yürürlükte olan alışveriş işlemleridir. Buranın ticarî işlemleri sırf güven üzerine kurulu ve garip bir şekilde yürümekte idi. (...) Ticaret merkezi Saraybosna şehri idi. Hâlbuki ticaret mahkemesinin geliri mahkeme kâtibinin maaşına yeterli olmadığından ‘Reis maaşı bütün bütün açık kalıyor’ diye reislik tarafından şikayet edildi. Bu şikayet ise fakirin hayret etmesine sebep oldu. (...) Bunun üzerine artık Bosna ticaretinin ne yolda cereyan edegeldiğini öğrenmek lâzım geldi. (...) Şöyle ki, sancak tacirlerinden biri Saray'a gelip ve Saray tüccarlarından alışık olduğu bir büyük tacirin mağazasına gidip kendisine lâzım olan malları bildirip mağazanın yazıcısı da onu yukarıdan aşağı zincir gibi yazıp her türlü malın karşısına miktarını ve tutarının ne kadar olduğunu gösterir, bu defterden ayrı olarak bir pusula düzenlenir. Bu sırada denkler bağlanır, denkler ile birlikte o pusula da müşteriye verilir. (...) Kendilerine bir senet vermeyip tanık da tutulmuyor. Bu hâlde, onlar borçlarını inkâr etseler ispata yarayacak elde bir şey yok. (...) Böyle büyük bir eyaletin ticarî işlemleri senetsiz ve tanıksız nasıl dönüyor, burasını merak ettim. Saray tüccarlarından Merhemik Mehmed Ağa adında bir zat var idi. Onu çağırıp konuştuğumda veresiye vermiş olduğu mallardan dolayı

‘Ne kadar alacağın vardır?’ dedim. On bin keseden fazla olduğunu söyledi. ‘Elde senet veya tanık var mı?’ dedim. ‘Hayır, âdet olmamış.’ dedi. ‘Ya müşterilerden bazısı borcunu inkâr edecek olursa ne yaparsın?’ dediğimde şaşırıp gülererek, ‘Bu kadar malı denkler ile mağazadan kaldırıp pusulayla götürür. Nasıl inkâr edebilir?’ diye cevap verdi. ‘Ya bunlardan biri vefat ederse paranız batmaz mı?’ dedim. ‘Vefat ederse bizim pusulamız terekesinde çıkar. Vereseşi onu öder’ dedi. Gerçekte mülhakâтта Saray tüccarlarıyla alışverişi olanlardan biri ölse derhâl terekesinde çıkan pusula ve ilmühaberler Saray’a gönderilip ölenin borcu ödenir ve yetim var ise Saray tüccarının alacağı ödenmedikçe belde hâkimine tereke yazdırılmaz imiş.” Bu tespitiyle durumun sosyal boyutunu anlayan Paşa, biraz da ahâlden kimsenin mahkemeye gitmemesini ve borç para verenlerin faiz istememesini garipsemişti. Bunun üzerine düzene açıkça karşı çıkmasa da ticaret mahkemesine işlerlik kazandırmak için gerekli telkinlerde bulunup Ceza Kanunnamesi’nin uygulanışına dikkat edilmesini ister (Kahraman, 2019).

Kendisini şaşırtan bir diğer husustan yaptığı “Daha önce çiftlikâtı işlemlerinin değişmesi için Bosna’nın yedi sancağından kırk iki vekil çağrıldığında ağaların çiftliklerinden alageldikleri ücret arazinin memleketçe mutadı olan faize nispeti ne olduğu bilinmek üzere önce Müslümanlardan Bosna’da kesesi kaç kuruşa faizle akçe borç alındığı sorulduğunda, ‘Hâşâ biz faiz almayız. Böyle haram para yemeyiz.’ demişler ve Hristiyanlardan sorulunca, ‘Faiz almak Yahudilere mahsustur. O da yakın zamanda ortaya çıktı. Biz İslâm ve Hristiyan birbirimize ödünç akçe veririz, faiz almayız ve senet alıp vermek de âdetimiz değil iken şimdilerde borç için tahvil almak âdeti de zuhur etti.’ diye cevap vermişler idi. Bu kere Bosna’da konuyu araştırdım. Dediklerini doğru buldum. Şu kadar ki, bir vakitten beri yabancılar gelip gitmeye başladıklarından faiz almak hususu Hristiyanlara sirayet etmeye başlamış idi.” tespiti ise Hristiyanlar ile Müslümanların birçok konuda hem İşkodra olsun hem Bosna bölgesi olsun iki dinî grubun ortak noktalarının olduğunu gösterir niteliktedir. İki grubun da kötü olarak gördükleri çoğu uygulamayı Yahudilerden bilmeleri dikkati çeken bir olgudur. Doğru ve güzel olanda Hristiyanların Müslümanlarla ortak noktada birleşmelerinin ise yüzyıllar boyu beraber yaşamaları ve akrabalık kurmalarından ileri gelmekte olduğu anlaşılmaktadır.

Ahmed Cevdet Paşa, halkın güvenini kazanmak için sosyal hayata dair birçok tedbir almayı da ihmal etmez. Dünya arzularını tatmin etmek için bölge insanıyla evlenip kısa süre sonra eşlerini boşayarak kaçan, toplumda devlete olan güveni bozan bazı devlet görevlilerine ve yabancı kişilere karşı; mihr-i misli -yerlilere göre birkaç kat daha fazla miktarla nikah kıyılması ve boşanma sonunda mihr-i misli ödemeyi geciktirenlerin hapsedilmesi gibi kararlar getirir. Ayrıca din görevlileri aracılığıyla kızlara haber gönderip uzun süre flört etmek yerine vaktiyle evlenip vatani koruyacak askerler yetiştirmelerini tavsiye eder. Ahmed Cevdet Paşa, halkın teveccühünü ve güvenini kazanmak için belki İstanbul'da yapamayacağı ve hatta yapılmasını uygun görmeyeceği bazı adımlar atmaktan geri durmadığı gibi bunları eserinde anlatmıştır (Kahraman, 2019).

Osmanlı Devleti'nin Balkan vilayetleri Türkler gibi değişik etnik grupların yanında aynı zamanda Müslüman, Hristiyan ve Museviler gibi pek çok farklı dinî unsuru da bünyesinde barındırmaktaydı (Behar, 1996). Bu grupların her biri etnik veya dinî durumlarına göre belirli bir vilayette toplu halde yaşamaktan ziyade çeşitli vilayetlere göre durumları değişiklik göstermektedir (Güran, 1997). Müslümanlık dışındaki dinde olanlar şehirlerin ayrı bölgelerinde, kilise veya sinagog gibi kendilerine ait olan ibadethanelerinin etrafında, kendi dinî önderleri liderliğinde yaşarlarsa da (İnalçık, 2017) Ahmed Cevdet Paşa'nın verdiği bilgilerde bazı dinî gruplar hariç siyasal, sosyal ve kültürel olarak birlikte yaşam çok kuvvetlidir. Öyle ki Katoliklerin, Müslümanların hanelerinde kalmaları, kendi dindaşlarının yanında kalmamaları gibi durumların oluştuğu görülür. Paşa da bölgede on dokuzuncu yüzyıldaki bu birlikteliği güzel bir şekilde etüt ederek askerî, idarî, ekonomik ve sosyal alanları kapsayan birçok ıslahat gerçekleştirir. Bu anlamda on dokuzuncu yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Balkan vilayetlerinde pek çok alanda önemli değişiklikler gerçekleştirmiştir. Balkanlar; buldukları coğrafî konum nedeniyle Osmanlı Devleti'nin Batı ile temasının en uçtaki noktasıdır ve bu yönüyle uluslararası kararlardan ve siyasetten ilk etkilenen bölge durumundadır. Ahmed Cevdet Paşa bütün bunları göz önünde bulundurarak Bosna-Hersek teftiş memuriyetini îfâ ederken toplum hayatıyla ilgili şahit olduğu ve eserinde verdiği sosyal ve kültürel bilgiler çok büyük bir öneme sahip olmuştur. Çünkü idarî ve askerî reformların yanında sosyal hayatla ilgili yaptığı reformlar uluslararası mecraların sorun olarak dile getirdiği konuların başka bir boyutta çözümünü sağlamıştır.

2.4 Fırka-i Islahiyye ve Kozan Teftişine Dair Genel Bilgilendirme

Bu başlık altında, 1865 senesinde Osmanlı Devleti'nin belirli bir bölgesinin reform çalışmaları için Ahmed Cevdet Paşa'nın son müfettişliği olan Kozan'a gitmesi üzerine bölgenin gelişimi, düzeni ve asayişinin sağlanması için, sosyal ve kültürel olarak yaptığı tespitleri, gözlemleri ve bölgede bunların ışığında yaptığı çalışmalar anlatılacaktır.

Kırım Savaşı'ndan beri gayrimüslim tebaadan kura ile asker almak meselesi ara sıra söz konusu olmuştur. Ancak bunların haricinde bağımsız bir alay veya tabur veyahut bölük mü yapılması gerektiği, yoksa İslâm askerleriyle birlikte karışık bir şekilde mi kullanılması gerektiği hakkında bir karar verilememiştir. Osmanlı Devleti'nin asker ihtiyacını karşılamada güçlük çekmesi üzerine bu konunun önem arz ederek gündeme gelmesi üzerine görüşmeler tekrar başlamıştır. Ahmed Cevdet Paşa kendisinin de bulunduğu bu görüşmeler esnasında söz alarak bu durum karşısında “Fetih zamanından beri Gâvur Dağı yani Cebel-i Bereket bir isyan halindedir. Kozan dağları'na Devlet-i Aliyye hükûmeti hiç girmedir. Hısnı-Mansur tarafı bir serkeşlik hâlinde ve Akçadağ ile Dersim de Gâvur Dağı tavrında bulunuyor. Buraları birer eşkıya yuvası olup etraftaki cânîler buralara sığınarak hükûmetin pençesinden kurtuluyor ve bu dağlar sebebiyle birçok aşiretler de isyan ve serkeşlik vadisinde dolaşiyor. Bunlar inzibat altına alınsa nüfusça elimize pek çok sermaye geçer. Kura daireleri nefes alır. Yoksa o gibi isyan hâlinde bulunanlar müstesna tutulup da yalnız itaat eden halka yüklenilir ise gündün güne asıl unsurlarımıza zaaf gelir. Öncelikle buralarının ıslahına çalışılmalıdır. Bir taraftan da gayrimüslim tebaadan asker alınmak meselesini düşünmelidir.” dediğimde, ‘Evet, diğer bazı taraflardan vukû bulan hatırlatmalar üzerine Anadolu cihetinin ıslahâtı için bir fitk-ı askeriyye tanzim kılınmalıdır.’ denildi ve bahar mevsiminde bunun icrâsına karar verildi. Daha sonra Fırka-i Islahiyye adıyla bir fırka kurulup kumandanlığına Dördüncü Ordu-yı Hümayûn Müşiri Derviş Paşa tayin buyruldu. Fevkalade özel memuriyet ile de birlikte gitmemiz uygun görüldü.” diyerek yapmış olduğu konuşmasının neticesinin kendisinin de durumunu belirlediğini aktarır (Aykut, 2018). Aslında Ahmed Cevdet Paşa'nın bu sözleri, Tanzimat döneminin reformlarının da bir karşılığıydı. Sadece askerî düzenlemeyi değil Tanzimatçıların kafasındaki reformları da bölgeye uygulayarak bölgenin Tanzimat çerçevesi içine alınmasını amaçlamıştır. Dolayısıyla

sadece askerî değil, etkileri ve sonuçları günümüze kadar gelecek olan şehirleşme, sosyal ve kültürel değişikliklerin yapılması için de reformların uygulanması kaçınılmaz olmuştur. Ahmed Cevdet Paşa'nın bu göreve getirilmesi ise şüphesiz kendisinin daha önce Bosna-Hersek Teftişindeki başarısını burada da göstereceğine inanılmasının bir sonucudur.

On dokuzuncu yüzyılda Kozan bölgesi konar-göçer Türkmen aşiretlerinin yoğun olarak yaşadığı bir bölgeydi (Halaçoğlu, 1996). Ahmed Cevdet Paşa'nın anlatımına göre Fırka-i Islahiyye'nin uzun vadeli amacı ise Kozan, Gâvurdağı, Kürtdağı, Zeytun'u ele geçirip başta Çukurova olmak üzere bölgedeki aşiretleri ve Kozanoğullarını itaat altına aldıktan sonra Akçadağ ve Dersim Dağları ile Kürt aşiretlerini ıslah ederek İran sınırına kadar gitmekti. İlk aşamada ele geçirmek istedikleri bölge; İskenderun'dan Maraş ve Elbistan'a, Kilis'ten Niğde'ye ve Kayseri ile Adana sahilinden Sivas eyaletine kadar olan, oldukça geniş bir coğrafyaydı (Baysun, 1986). Bölgeye gelirken yapmış oldukları bir toplantıda Kozan üzerine gitmeden önce Gâvur Dağı'ndaki isyanı bastırmayı planlamışlardır ve buna ek olarak topluma güven vererek işlerini halletmeyi seçen Ahmed Cevdet Paşa bölgeye geldiğinde halkı kazanmak asi aşiretler ile uzlaşmayı deneyerek genel bir af çıkarmış ve Fırka-i Islahiyye'yi İskender'un limanından karaya çıkarmış, burada bir yerleşim yeri yapılmasını emretmiş, ismine de önceden buraya hassa taburlarının çıkararak konuşlanmasından dolayı "Hassa Kasabası" demiştir. Fırka-i Islahiyye ile yaptığı çalışmalarda iskâna önem verilmiş ve Hassa Kasabası gibi sonradan reformların gerçekleştirileceği Kürt Dağı müstakil bir kaza yapılarak Şehzade İzzeddin Efendi'ye nispeten onun adının verileceği İzziye Kazası, bir tane Hacı Osmanlı köyü merkez olmak üzere Kıyı Nahiyesi kaza yapılarak Osmaniye ve bir tane de Fırka-i Islahiyye'nin isminin verileceği Islahiyye kazası kurulmuştur (Aykut, 2018).

Görevinin hassasiyetinin farkında olan Ahmed Cevdet Paşa'nın, bölge ve bölge halkı hakkında detaylı bilgiye sahip olduğu anlaşılmaktadır. O, insanların sosyal ve kültürel hayatlarına hakim olmanın idarî ve mülkî işlerde faydalı olduğunun bilincindeydi. Bölge insanı, bölgenin tarihi ve konumu hakkında genel olarak ilk şu bilgileri verir: Kozan dağları'nın halkının Selçuklular vaktinden kalma aşiretlerden ve kabilelerden ibarettir ve çoğunluğunun Farsah yani Varsak denilen aşirettendir. Yavuz Sultan Selim Adana Vilâyeti'ni ve Zülkadriye Ülkesi'ni Osmanlı Devleti'nin

topraklarına kattığında buradaki dağların ve beldelerin halkı da ona tâbî olmuştur. Ahmed Cevdet Paşa ise bu bölgede sarp dağlar olmasından dolayı “vahşî” olarak belirttiği halkın gerektiği şekilde kontrol altına alınmadığını ve bundan dolayı Adana bölgesinin ve Kozan dağlarının etrafındaki arazinin Defter-i Hâkânî’ye yazılmadığını söyler. Bölgede büyük sorunların başı olarak gördüğü Kozanoğulları hakkında şu bilgileri aktarır: “Atalarının Ayıntap kazasının Kozan köyünden geldiği sanılmakta olup onlara izâfetle de Kozan dağının adını almışlardır.” (Kahraman, 2019). Çalışmamızın bu bölümünde, bu bölge aşiretlerinin sosyal ve kültürel hayattaki davranış ve âdetleri üzerine Ahmed Cevdet Paşa’nın yaptığı tespitler ve incelemeleri yer alacaktır. Ahmed Cevdet Paşa’nın bu minvaldeki tespit, görüş ve önerilerinin ne kadar kıymetli ve önemli olduğu daha önceki Bosna-Hersek teftişinde ortaya çıkmıştır. Kozan bölgesinin Tezâkir’de belirttiği üzere on iki aşiretten oluştuğunu ve her birinin derebeyi hükmünde olduğunu söyler.

Ahmed Cevdet Paşa buradaki aşiretlerin genel olarak yol kesme, hırsızlık, adam öldürme, gasp gibi suçları işlemekte olduklarından ve ne şerî ne örfî kanunları dinlemez olduklarından bahsetmektedir. Aşiretlerden isimlerini saydıkları hakkında bilgiler veren Ahmed Cevdet Paşa, sosyal ve kültürel yapıları hakkında önemli bilgiler zikretmektedir.

2.5 Bölgedeki Aşiretler Hakkında Genel Tespitleri

Çukurova ve çevre bölgelerdeki aşiretler on dokuzuncu yüzyıl itibarıyla hâlâ eski âdetleri üzere konar-göçer yaşamaktaydılar. Bu dönemde Tezâkir’de belirtilen Çukurova, Kozan Dağı, Gâvur Dağı, Kürt Dağı bölgelerinde çeşitli etnik ve dinî gruplar yaşıyor ve bunların çok büyük bir çoğunluğunu Türkmenler oluşturuyordu. Yine bu dönemde Kozan Dağı; Kozanoğulları, Tecirli, Cerid, Bozdoğan, Sırkıntılı, Yağbasan, Kırkıntılı, Lek, Hacılar ve Oruçlu aşiretlerinden, Gâvur dağı; Ulaşlı, Karafakılı aşiretlerinden, Amik Ovası Reyhanlı aşiretinden, Dumdum Ovası ve Kürt Dağı; Çelikanlı, Delikanlı, Şıhlar, Okçu İzzeddinli, Amikî aşiretlerinden oluşmaktaydı (Kahraman, 2019). Bunlardan müteşekkil bazı köy, nahiye ve kasabalardan da bahseden Ahmed Cevdet Paşa bu aşiret ve yerleşim yerlerinin siyasal, sosyal ve kültürel durumları hakkında Tezâkir’de kıymetli bilgiler vermektedir.

Kozanoğulları bölgede derebeyi gibi hüküm sürmektedir. Bu aşiret ilk defa, Çapanoğulları ile giriştiği mücadeleyi kazanmasıyla büyük şöhret kazanmıştır. Kozan halkı hakkında Cevdet Paşa; dindar ve sâlih adamlar ise de çok fazla cehalet içinde kaldıklarından dolayı serkeşlik ve isyanlarının devam ettiğini, ulemâdan zatların olduğunu ancak Kozanoğulları tarafından desteklenerek Kayseri’de ilim tahsil edip geldiklerinden dolayı bunların zorbalıkları hakkında sustuklarını söyler (Kahraman, 2019). Kozanoğulları bulunduğu bölgenin giriş ve çıkışlarını sıkı bir şekilde kontrol etmektedir. Kendi izin verdikleri, medrese eğitimi için Kayseri’ye giden gençler dışında Adana’dan gelip giden, parayla olan işlerini hallettirdikleri az sayıdaki Ermeni sarraflar dışında kimseye izin vermezler. Adana valisi tarafından eğer biri Kozanoğlu’nu görmek isterse onu da çok karışık yollar ile Kozan Dağı’ndaki aşiret merkezine götürürler. Bu uygulamalarından anlaşılıyor ki dışarıdakilerin Kozan’ın durumu hakkında içerdekilerin de Kozan’ın dışındaki durum hakkında bilgilere vâkıf olmalarını istememektedirler.

Ahmed Cevdet paşa, Kozan içerisinde ulemâdan insanların olmasına rağmen halkının dinî, sosyal ve kültürel durumlarındaki büyük yozlaşma ve çürüme hakkında verdiği önemli bilgilerle bahsetmiştir. Kozanoğlu ağasının haremliyle beraber uykuya yattığı vakit geceleri yatak odalarında yanındaki eşinin ve kendisinin ayaklarına masaj yaptırmak gibi ulemânın çirkin ve garip âdetleri olduğunu aktarır. Yine ulemanın rıza göstermedikleri bir âdetin de Kozanoğullarının dörtten fazla kadınla evlenmeleri olduğunu aktarır. Dördüncü kadından sonra aldıkları beşinci kadın için eski kadınlarından birini boşanmış ama yine de onunla birlikte olmaya devam etmişlerdir. Bu olaya da “müseyyeb” adı verilir. Müseyyeb, “sanki boşanmak” anlamındaymış gibi kullanılmış ve kendi içlerinde böyle bir âdet çıkararak yerleştirmişlerdir. Ulemâ bu âdete ses çıkaramasa bile içten buğz etmektedir. Çevredeki göçebe aşiretler yazın Anadolu içine çıkarak hırsızlık ve gasp yapmakta ve çaldıkları mallardan Kozanoğlu’na payını vererek hayatlarını devam ettirmektedir. Kozan Dağı eteklerinde bir kasaba olan Sis kasabası Kozanoğullarına bağlıdır, Müslüman ve Ermenilerin birlikte yaşadığı bu kasabayı, bölgenin etnik ve dinî olarak karışık yaşantısının sıkıntısız sürdüğü bir kasaba olarak görüyoruz. Bölgenin etrafında Karnitili, Lek ve Hacılar aşiretlerinin yaşadığını söyleyen Ahmed Cevdet Paşa, bu aşiretler hakkında verdiği bilgilerde bu bölgedeki bazı aşiretlerin Kürt olduğunu, geri kalan Kozan aşiretlerinin hepsinin Türkmen olduğunu

söylemektedir. Türk ve Kürt ayırmaksızın hırsızlık âdetlerinin olduğunu lâkin Türkmen aşiretlerinin bu tür işlerde Kürtlerden biraz daha geride durduklarını ve namuslu insanlar olduklarını söylemektedir. Şaşırdığı bir olay da kendi içlerinde kanunlar oluşturmaları ve bunlara kesin olarak uymalarıdır. Yazın yaylaya gittiklerinde Sis kasabasına bekçi bıraktıklarını ve yayladan biri kasabaya girmek istediğinde hatta kendi hanesine bile girmek istediğinde bekçilerden izinsiz giremediğini belirtir. Bölgedeki bir başka yerleşim yeri olan Rum nahiyesi hakkında ise Ahmed Cevdet Paşa; Müslüman ve gayrimüslim halkın beraber yaşadığını, Kayseri ve Develi kasabalarının halkıyla yaptıkları ticaretten ve ilişkilerinden ötürü dağ halklarına nispeten daha müspet ve uysal olduklarını aktarır. Paşa çevredeki Farsaklardan, “(...) Farsak köyleri vardır. Farsaklılar, pek vahşî, fakir ve fakat dindar adamlardır.” diye bahsetmektedir (Kahraman, 2019).

Ahmed Cevdet Paşa anlattığı bir olayda devlet iradesinin zayıflığının siyasal kültürü nasıl etkilediğini şöyle ortaya koyar: “Adana meclisinde Vali Paşa da hazır olduğu hâlde aşiret kethüdalarından birisi, ‘Ömer Ağa’nın posta oturması senesi şöyle olmuş idi.’ diye bir fıkra anlatmış, cülus tabiri ise padişahların saltanat tahtına geçmeleri yerinde örf ve ıstılah olduğundan Vali Paşa’nın buna pek fazla canı sıkılmış olduğu hâlde alenen kethüdayı azarlamaya cesaret edememiştir.” der ve devletin, memurları aracılığıyla dahi bölgede düştüğü aciz durumu ortaya koymaktadır (Kahraman, 2019). Paşa’nın aktardığına göre, Kozanoğullarına bağlı olan Haçin Kasabası’nda da Müslüman ve Hristiyanlar beraber yaşamaktadır lâkin Müslümanlar köylerde Hristiyanlar ise merkezde ikamet etmektedir. Kozanoğulları padişahın emir ve tebliğlerini dinlememekte, serkeşlikleri büyük bir raddeye varmış bulunmaktadır. “Padişah emirleri ve tebliğleri Kozanoğulları’nın ağalarından Çadırcı Mehmet Ağa’ya iletildiğinde Emmim oğlu bunca memâliki tasarrufuna geçirmiş. Bir avuç Kozan dağlarını dahi bana çok görmemelidir.’ gibi bir cevap verdiğini aktarmıştır (Kahraman, 2019). Ne kadar doğru olduğu tartışılabilir da bölgedeki başıbozukluğu, idarî yozlaşmayı ve gevşekliği Ahmed Cevdet Paşa’nın aktardığı bu noktalardan anlamak mümkündür. Yerel ve büyük bir güç olan bu aşiretin reformlara bağlanmasının bölgenin salâhiyeti için büyük önem taşıdığı da âşikârdır.

Kürt Dağı halkının sosyal durumu hakkında da bilgiler veren Ahmed Cevdet Paşa, hepsinin Kürt olduğunu ve Kürtçe konuştuklarını söylemektedir. İçlerindeki

önemli aşiretler Okçu İzzeddinli, Şıhlar ve Amikî aşiretleridir, az da olsa Türk ailelerinin yaşadığını öğrendiğimiz bölgede bu Türklerin, Kürtlerin yanlarında asimile olduklarını ve onlara benzediklerini öğreniyoruz. “Kürt dağında asla Hristiyan ve Yahudi yoktur. Geçimlerini az da olsa tarımla sağlarlar, mısır ekerek ve keçi beslerler. Onlarında çok vahşi, hırsızlık yapan, yol kesen ve adam öldüren insanlar mevcuttur.” (Kahraman, 2019).

Gâvur dağı halkının sosyal ve kültürel durumu için Ahmed Cevdet Paşa’dan öğrendiğimiz bilgilere göre; bu halk bölgenin en eski Türkmenlerdendir ve Kozanlılar gibi onlar da kendilerini Osmanlı saymazlar. Halkının çoğunluğu Türk’tür. İçlerindeki bölgede bulunan Çerçili nahiyesi ve Kerkütlü nahiyesi halkı Kürt olmalarına rağmen Gâvur Dağı’nda Türklerle beraber yaşamaktan dolayı Türkçe konuşmaktadırlar. Karakterli de Türk tavrı almıştır. Çerçili nahiyesi hakkında Ahmed Cevdet Paşa, “Haydut ve eşkıya ocağı olup etraftan buraya toplanan eşkıyanın miktarı yerlilerinden fazla idi.” der. Etraftan çalınan ve gasp edilen malların ve Adana bölgesinden çalınan hayvanların buranın Pazar yeri olan Çerçili nahiyesinde satıldığını da öğrenmekteyiz. Gâvur Dağı halkının mektepleri yoktur, cehaletin içinde hırsızlık ve gaspla meşgul olmaktadır. Ahmed Cevdet Paşa, dinî durumları hakkında da “Burada Müslümanlığın ancak ismi var idi.” tespitini yapmıştır. Siyasî durumları için de Tezâkir’de; baskı ve zulmün olduğu, devlet iradesinin olmadığı, kendi içlerinde küçük derebeyliklere ayrılmış bir cumhuriyet gibidir, demiştir. “Gâvur Dağı’nda Ulaşlı ve Karafakılı aşiretleri vardır. Bunlar Kelemenogulları, Karayığitoğulları, Kaypakoğulları, Çenedoğulları ve Ali Bekiroğulları olarak ayrılırlar. İçlerinde en güçlüsü Ali Bekiroğulları’dır. (...) Surre-i Humâyûn’u (hac kafilesi) vurup gasp etmişlerdi.” diyerek eşkıyanın çok çirkin işler yaptığından bahsetmektedir.

2.6 Bölgedeki Siyasal, Sosyal ve Kültüre Dair Tespit ve Görüşleri

Ahmed Cevdet Paşa’nın başında bulunduğu bu teftiş, sadece askerî bir hareket olarak değerlendirmemelidir. Fırka-i Islahiyye; Çukurova, Gâvur dağları ve Kürt dağları bölgelerinde yaşayan göçebe, serkeş ve devlet otoritesini tanımayan aşiretlerin iskân ve yerleşiminin başarıldığı, Tanzimat reformlarının bölgeye uygulandığı ve bu uygulamalar esnasında Ahmed Cevdet Paşa’nın bölgedeki siyasal,

sosyal ve kültürel durumları tespitiyle etkilerinin günümüze kadar geldiği, bölgede yaşayan insanların toplumsal olarak yaşayışlarının tekrar şekillendiği geniş çaplı bir çalışmadır. Dolayısıyla askerî ve mülkî reformların sosyal ve kültürel normlarla iç içe geçtiği bir icraat olmuştur. Teftiş sırasında kurulan köy ve kasabalar bugün bölgenin önemli yerleşim merkezleri arasındadır. Dolayısıyla tüm bu çalışmalar bölgedeki toplumu kökünden etkilemiştir (Aykut, 2018). Bölgede bulunan Hacılar, Tiyek ve Ekbaz nahiyeleri ağalarının çalışmalar sonucu devlete bağlılıklarını bildirmeleri üzerine üç nahiye halkının içinde bulunduğu Hassa kasabası kuruldu. Yeni kurulan kasabada bir yandan nüfus sayımı yapılırken bir yandan da asayiş sağlanması için zaptiye teşkilatı kuruldu (Aykut, 2018). İskân politikasının uygulanması ile göçebe aşiretlerin kültüründeki bu durumu değiştirilerek yerleşik hayata geçirme politikası güdülmüş, sosyal yaşam seviyeleri yükseltilmiş ve tarım arazileri ihya edilerek halkın medenîleşmesini sağlanmıştır.

Ahmed Cevdet Paşa bölgeye ilk gittiğinde birçok yerinin ziraate açık olmadığını, bölgede yetişen yabanî otların içinden geçen atlıların dahi gözükmeyeceğini, çürüyen otların dayanılmaz bir koku yaydığını söylemiş, daha sonra aynı topraklar için uygulanan iskan ve ziraat çalışmaları sonrası “Kars-ı Zülkadriye’den (Kadirli) kalkıp Sis’e gelirken hep pamuk tarlalarının arasından geçtik, sağ tarafımızdaki Kozan dağlarına kadar, solumuzda da Ceyhan nehrine kadar hep gözümüzün gördüğü yer ekilmiş olup, hava mis gibi kokuyordu.” diyerek yapılan çalışmaların bölgenin tarımına ve ekonomisine, dolayısıyla da dışarıdan görünüşündeki medenîliğe olan katkısını net bir şekilde göstermektedir. Islahat çalışmalarını yapmak için Fırka-i Islahiyye ile giriştikleri askerî hareketin başarılı ilerlemesinin temel sebebi ise Ahmed Cevdet Paşa’ya göre; bölgenin yerleşik düzenindeki halkıyla kurulan güzel iletişim, burada asıl yapılmak istenen reformların, bölgede hırsızlık, gasp ve eşkıyalık yapan göçebe aşiretlerle ve onların başındaki ağalara karşı olduğunun sözle ve eylemle anlatılmasıdır. Ona göre bu sorunlu göçebe aşiretlerin sosyal yapılarını anlamak, bu başarılı sonuçları elde etmenin çok önemli bir parçasıydı. Kararlı yöntemlerle bölge üzerindeki askerî harekâtlar yapılırken bu harekâtlar içerisinde bölgeye dair asıl tespitleri yapan Ahmed Cevdet Paşa, bunları Tezâkir’de bölgenin doğru anlaşılması için kaydetmiştir. O, topluma hep empati ile yaklaşarak onları anlamak ve kazanmak istemiştir. Ahmed Cevdet Paşa’nın bu yaklaşımının ne kadar doğru olduğu özellikle

bu anlayışla yerine getirdiği taşra görevlerinde elde ettiği başarılı sonuçlardan anlaşılmaktadır.

Fırka-i Islahiyye'nin hareket içerisinde olduğu bir gün Kışnez bölgesinden geçerken yaşanan bir olayı şu şekilde aktarır: Kışnez halkı askerın üzerlerine doğru geldiklerini duyduklarında köyü terk ederek çevrelerindeki dağlara çıkmışlar ve harmanlarını yüz üstüne bırakmışlardır. Ahmed Cevdet Paşa bu durum üzerine harmanların muhafazası için etraflarına karakollar koydurmuştur. Kışnez halkına gelip harmanlarını döğmeleri ve zahirelerini alıp samanlarını da orduya satmaları için haber gönderilir. Bunlar ise ordu içinde kalan harmanlardan eser kalmayacağı inancında bulunarak zahirelerden ümit kestiklerinden, köyün civarındaki tepelere gelip uzaktan seyrederek harmanların bıraktıkları hâl üzere durduğunu görünce şaşırırlar. Daha sonra askerın onlara ve mallarına zarar vermeyeceklerinden emin olduklarında yanlarına gelerek harmanlarını işler ve samanlarını Fırka-i Islahiyye'ye satarlar. Bölge insanıyla güzel ve insanî ilişkilerin bu döneme kadar bu şekilde kurulmadığı halkın şaşkın davranışlarından anlaşılmaktadır. Ürünlerinden umudunu kesen halk ile askerın bu davranışı sonucunda aralarında güzel ilişkiler kurulmuş, bölgede uygulanacak ıslahatların anlatılabilmesi ve yerleşebilmesi açısından bu gibi olaylar sağlam temeller atılmasına yardımcı olmuştur.

Ahmed Cevdet Paşa bu bölge ile ilgili ilginç bir bilgi vermektedir: “Şimdiye kadar burada para ile saman satılmamış olduğundan diğer eşyanın parasını alıp da samanı parasız vermek istediler. Bunun doğru olamayacağı kendilerine söylendiğinde fiyatı olmadığından ne diyeceklerini şaşırdılar. Çaresiz Hassa ve Islahiyye taraflarına orduca belli ve bilinen fiyatlara oranla saman vesaireye fiyat konuldu. Halk ise şimdiye kadar saman parası almamış olduklarından her ne denilse teşekkür ediyorlardı.”. Bölge insanının sosyal, ekonomik ve eğitim olarak ne kadar geri kalmış olduğu açıktır. Hayatlarını hırsızlık ve gaspla geçindiren bu insanların durumu, on dokuzuncu yüzyıl içerisinde Anadolu'daki halkın cahillik durumunun ispatı niteliğindedir. Bir başka durumda ise daha ilginç bir durumla karşılaştıklarını söyleyen Ahmed Cevdet Paşa'dan şunları öğrenmekteyiz: “Beri tarafta Kanber Efendi'nin muhasebesinde daha acayip zorluk ortaya çıktı. Çünkü Bulanık'taki tabur bu kere Fırka-i Islahiyye'ye karışmış olduğundan bu vakte kadar hesabını kesmesi emredilmekle Bulanık'ta bulunduğu müddetçe erzak vesaire muhtarlar marifetiyle

köylerden toplanıp verilmiş idi. Halk bu gibi şeyleri beylere ve ağalara bedava veregelmiş olduklarından bu şeylerin ücretini almak ümidinde değillerdi. Fakat muhasebe görülerek alacaklarının ödenmesi emredilmekle Kanber Efendi ve bazı muhtarlar gelip tabur binbaşısı ve kâtibi ile muhasebe görmeye giriştiklerinde kıyye ve fiyat belli olmadığından hayrette kalmışlar. Bunlar bir çadır içinde hesap ile meşgul olduklarında fakir de böyle duyulmamış bir muhasebeyi görmek üzere bizzat çadır önüne vardım ve bir sandalye üzerinde oturdum. Binbaşı, ‘Yağın kıyyesi burada kaç kuruşadır?’ diye sorunca Kanber Efendi ile arkadaşları birbirinin yüzüne bakıp, ‘Kıyye nedir?’ diye sordular. Meğer bunlar kıyye ve dirhem kullanmayı yalnız batman kullanırlarmış. Hâlbuki Halep ve Maraş cihetlerinin batmanları muhtelifdir. Bulanık batmanının hangisine uygun olduğu belli değildi. Araştırılınca Maraş batmanının uygun olduğu anlaşıldı ve hesabı bu batman üzerine görmek lâzım geldi. Bunun üzerine tabur kâtibi, ‘Peki yağın batmanı burada kaç kuruşadır?’ diye sordu. ‘Burada para ile yağ lâzım olursa ne yaparsınız?’ denildi. ‘Komşudan alırız. Ona lâzım olursa o da bizden alır.’ dediler. Binbaşı, ‘Ya nasıl edelim efendi?’ dedi. Kanber Efendi biraz düşünceye vardı ve kalkıp Bulanıklılardan bir ihtiyar adam çağırdı, ‘Sen birkaç sene evvel Maraş’a gitmiş idin. Orada yağın batmanını kaç kuruşa veriyorlardı, biliyor musun?’ diye sordu. ‘Evet, o vakit şu kadar paraya olduğunu işitmiş idim.’ diye cevap verdi. Onun rivayeti üzerine fiyat belirlendi. Daha sonra tabur kâtibi, ‘Soğanın batmanı kaç paraya?’ diye o ihtiyar adamdan sordu. İhtiyar tebessüm ederek ‘Soğanın para ile alınıp satıldığını baba ve dedelerimden işitmedim.’ diye cevap verdi. Çare yok, artık askerin diğer yerlerdeki satışlarına oranla bir fiyat konuldu. Bulanıklılar da buna razı oldular. Ben de ‘Bu hesapların neticesi helâlleşmeye bağlıdır.’ dedim ve herifler ile helâlleştim.” (Kahraman, 2019) Ahmed Cevdet Paşa’nın, fiyatlandırma sistemi bile olmayan bölge halkının, en ufak emeğinin bile karşılıksız bırakılmaması üzerine yaptığı bu çalışmalar bölge insanının kalbini kazanmasına, Fırka-i Islahiyye’den gördükleri adalet karşısında yerel güç olan ağalara karşı bağılıklarının büyük oranda azalmasına ve devlete olan meyillerinin artmasına ve güçlenmesine sebep olmuştur. Ahmed Cevdet paşa’nın asıl yapmak istediği de hiç şüphesiz bu idi. Asker bölgedeyken yapılan her şey güce dayalıdır ama gönülleri kazanarak şartların iyileştirilmesi, eğitim düzeylerinin yükseltilmesi, devlet otoritesinin kalıcı olmasını sağlamıştır.

Bölge insanının parayla ilgili pek bir bilgisinin olmaması dikkat çekici bir husustur. Fırka-i Islahiyye'nin konakladığı ve ihtiyaçlarının giderilmesi için yapılan ticaretlerde ortaya çıkan sonuç bölge halkının para kullanmayı bilmediği ve alım satım yapılan ürünlere fiyat biçemediğidir. Göçebe halkın hırsızlık ve gaspla geçinmesinden dolayı ortaya çıkan bu sonuç, gündelik hayatlarını takas usulü ile idame ettirmelerine sebep olmuştur. Ancak Ahmed Cevdet Paşa'nın sıkı sıkı uyguladığı ücret ödeme, alınan malın değerini vermeye çalışma, halkın sosyal ve kültürel olarak değişime geçmesine büyük ölçüde fayda sağlamıştır. Hacı Osmanlı Köyü'nde konaklayan Fırka-i Islahiyye ordusu ile birlikte kalan Ahmed Cevdet Paşa, "Vahşet ve bedevîlik halinde idiler. Geçim kaynakları arazi ve hayvan mahsulâtına münhasır gibi idi... Köy içinde her sabah taze tereyağı çıkarıldığından günlük birer miktar şey almak istedik. Buraca dirhem, kıyye ve fiyat belli olmadığından fiyatının tâyininde zahmet çekildi. Nihayet bir su tası gösterildi. Onun üzerine pazarlık edildi." diyerek bölgedeki ticarî ve sosyal durumu ortaya koyar. "Bilindiği üzere av etlerinin en iyisi turaç dedikleri kuştur. Bu kuşların Çukurova sanki yatanıdır, pek bol bulunur. Hacı Osmanlı Köyü avcıları her gün turaç vururlar. Avcılar ile de pazarlık etmek istedik, akçe ile pazarlığa girişmediler. Her turaç başına şu kadar barut, kurşun, saçma istediler. Biz de istediklerini vermek ve üstüne birer miktar akçe de ilave etmek üzere pazarlık ettik. Her gün beşten ona kadar turaç vurup getirirler, bedeli olan barut, kurşun ve saçma alıp giderler ve üst tarafındaki akçeye hiç önem vermezlerdi. Ancak Adana'dan Fırka-i Islahiyye'ye pek çok esnaf gelip gitmeye ve her türlü eşya getirip satmaya başladıkları gibi köylüler derhal paranın kıymetini takdir eder oldular." diyerek paranın halk arasında yerleşmesinin ve yayılmasının nasıl sağlandığını açıklar.

"Gördüğüm tuhafliklardan" dediği bir olayı da şöyle zikreder: "Bir Cuma günü maiyet memurları Ali Kahya'nın hanesine kuzu yemek üzere izin alıp gittiler. Aşçı ve bazı levazımât alıp götürdüler. Ali Kahya'nın annesine misafir olup Ali Kahya'nın on üç yaşında bir çocuğu da ayak üzerinde misafirlere hizmet ederken Başkâtibimiz Mazhar Bey çocuğa hitaben, 'Para ister misin?' diye sormuş, o da, 'İsterim.' diye cevap vermiş. 'Parayı ne yapacaksın?' demiş. 'Para ile ne yaparlar bilmem.' deyince, 'Ya bilmediğin şeyi nasıl istiyorsun?' dediğinde, 'Birkaç gündür bizim köyde bir para lakırdısı çıktı. Onun için görmek isterim.' demiş. Bunun üzerine Mazhar Bey cebinden biraz çil akçe çıkarıp çocuğa vermiş. Bakıp 'Tuhaf şey.'

diyerek geri vermek isteyince, ‘Al senin olsun.’ demiş ve ‘Ya bunu ne yapmalı?’ diye sormuş. Mazhar Bey de, ‘Adana’dan gelen esnafa ve tüccara bunları verirsen fes ve benzeri her ne istersen alırsın.’ demiş.” (Kahraman, 2019). İnsanların parayı bilmemeleri ve bu kadar geri kalmışlıkları, bir tuhaflığın ötesinde devletin topluma ulaşmaktaki acziyetinin ne durumlara vardığının kanıtı niteliğindedir.

Bölgede yeni kurulan Osmanlı kasabasında hükûmet konağı yapılmak istenmesi üzerine kasabanın en güzel mevkisinde hükûmet konağı olmaya elverişli, görüntüsü güzel ve oldukça geniş bir hane bulunmuştur. Bina için pazarlık edilerek belli bir miktara anlaşılmıştır, Ahmed Cevdet Paşa anlaşılan fiyatı ucuz bularak bunun sebebini soruşturduğunda sadece binanın parasının ödendiğini, sahibine toprak parası ödenmediğini öğrenmiştir. Bunun üzerine toprak parasının da ödenmesi gerektiğini söylediğinde oradakilerin tepkisini şöyle aktarır: “Bizzat gidip gördüm. Yirmi sekiz bin bu kadar arşın arsası ve epeyce kâgir yapısı var. Bana pek ucuz geldi. ‘Bu haneyi yeniden inşa edecek olsak kaç kuruşa çıkar?’ diye muhtarlardan sordum. ‘İki bin beş yüz olur.’ dediler. ‘Ya bu hanenin arsa bahası nerede kaldı. Sahibine gadr mi ettik?’ dediğimde güldüler. ‘Toprağın bahası olur mu? Köyde arsa çok. Biz ona daha iyi yer göstereceğiz. Taş bâd-ı hava. Dağlarda ağaç çok, konu komşu imece ederler parasız nakledilir. Egser (demir çivi) parası, dülger yevmiesi bin bu kadar kuruşa çıkar. Üst tarafı kendisine kâr kalır. Bundan büyük inayet olmaz. Sayenizde ihya oldu gitti.’ dediler.” (Kahraman, 2019). Halk, toprağın parayla alınıp satılamayacağına inanmaktadır, göçebe yaşamlarından kalan sosyal kültürlerindeki inançlarının buna uygun olmadığı açıktır. Yerleşik düzene geçmelerinin ve iskân politikasının âdetlerini değiştirmede zaman alacağı anlaşılrsa da Fırka-i Islahiyye ile alışveriş ederek epeyce paraya alışmışlar ve eskiden alışık oldukları hırsızlık, gasp ve yol kesme gibi alışkanlıklara karşılık yavaş yavaş ticareti kendilerine meslek edinmişlerdir. Ahmed Cevdet Paşa’nın da istediği budur; toplumun kötü âdetlerinin değiştirilerek doğru geleneklerin yerleşmesi ve bu yolla reformları uygulayarak insanları medenîleştirmek.

Ahmed Cevdet Paşa bölgedeki aşiretlerin sosyal ve kültürel gelenekleriyle ilgili de ilginç tespitlerde bulunur. Türkmen aşiretleri içerisinde en şerli ve sorunlu olarak belirttiği aşiret Tecirli aşiretidir. Bu aşiretin evlilik kurumu içerisindeki kadınlarında, kocalarını boşamaları âdetinin mevcut olduğunu aktarır. Şöyle ki; “Bir

kadın kocasına, ‘Ben ondan hoşlanmıyorum.’ diye haber gönderdiğinde kocasını boşamış olur. Bunun üzerine karısı tarafından boşanan koca, durumunu aşiretine ilan ederek kendisini beğenen bir kadın olup olmadığını sordurur ve ‘Ben onu beğeniyorum.’ diyen bir kadın çıkarsa onunla evlenir. Antakya bölgesinde de buna benzer ilginç bir âdet vardır ki; eğer bir kadın dışarıda mavi ferace giyerse kocasını boşamış olur. Bundan dolayı hâli uygun olan gelinlerin çeyizinde bir de mavi ferace bulunur ve kadınların sandığında saklı durur.” (Kahraman, 2019). Ahmed Cevdet Paşa’nın bölge insanının sosyal ve kültürel durumu hakkındaki tespitlerinde kadının sosyal hayattaki yeri ile ilgili hususlar önemli bir yer tutar. Hatta bölgedeyken Türkmen Tecirli aşiretine mensup Kara Fatma adında bir kadın kethüdanın olduğunu söyleyerek kadınların toplumdaki rollerine yönelik dikkatini ortaya koymaktadır (Halaçoğlu, 1980).

Ahmed Cevdet Paşa, Tecirli aşiretinin din ve din adamlarıyla olan durumları hakkında verdiği ilginç bilgilerde ise şu hususlara değinmiştir; “Bölgedeki aşiretlerin çoğunda cenaze namazı bile kıldırarak hoca yoktur, bu sebeple içlerinden ölen olduğunda olduğu gibi defnediler ve günler, haftalar hatta aylar sonra eğer bir hoca bulurlarsa ölünün gömülü olduğu yere götürür ve cenaze namazı kıldırırlar. Evlenecekleri zaman hoca bulamazlarsa birlikteliklerinden sonra hatta çoğu vakit hamileyken nikah kıyarlar. (...) Üç aylar münasebetiyle içlerine bir hoca giderse birçok cenaze namazları kılar ve hayli nikâhlar kıyar. Bu şekilde eline epeyce para geçer ise de bu para ile esenliğe çıkmak güçtür. Genellikle yine Tecirli onu yollarda soyar. Hoca Efendi bir yol bulup da savuşabilirse ne mutlu. Hırsızlara tutulur ise kazanmış olduğu akçeden başka yanındaki Mushaf-i Şerifi de gasp ederler. (...) Kozan’da cuma namazı da kılmak alışılmış bir durum değildir ancak az bir şey okur yazar olan biri olursa nadiren de olsa kılınır. Lâkin Fırka-i Islahiyye’nin ve Ahmed Cevdet Paşa’nın çalışmalarının sonucu olarak yeniden iskân ve imar edilen Sis kasabası’nın dışında bir mecrada cuma namazı için bir minber yapılmış ve kalabalık bir Kozan cemaatiyle ilk namazı ihya etmişlerdir. Böylece halka birlik ve beraberlik duygusunun geldiğini şöyle anlatmaktadır: “(...) Cuma günü bütün ordu halkıyla cuma namazı kılındı. Sis’te bulunan yerli ve dağlı halk da bu namazda bulundu. Kozanlılar dindar ve temiz adam olduklarından şimdiye kadar kılmamış oldukları cuma namazını kıldıklarından dolayı o kadar memnun ve bahtiyar oldular ki bu namazda bulunan Kozanlılar diğer vatandaşları yüzlerine karşı ve arkalarından

tebrik eder oldular. Bu namaz Kozan dağlarını öyle sarstı ki Kozanoğulları'nın hükûmet binaları tâ temelinden sarsıldı.” (Kahraman, 2019). Askerî gücün sosyal yapıyı iyileştirip sağlamlaştırarak halkın devlete bağlılığını nasıl sağladığını kanıtlayan bu olay, Ahmed Cevdet Paşa'nın aldığı resmî görevlerde, sosyal bağlara dayanarak nasıl başarılar elde ettiğinin bir diğer kanıtı niteliğindedir.

Ahmed Cevdet Paşa bölgenin yeme içme kültürüne etki eden bir olaydan da şöyle bahsetmektedir: “Kozanlılar portakalları yiyip limona itibar etmezlerdi. Bu cihetle limon hiç para etmez idi. Asker birer ikişer paraya limon alarak yemekte kullanmaya ve limonata yapmaya başladı. Günden güne limon para etmeye başladı.” (Kahraman, 2019). Böylece insanların tabiatlarının bölgede uygulanmaya başlayan ticaretin etkisiyle yavaş yavaş değişmeye başladığını aktarmaktadır.

2.7 İstanbul'daki Siyasal, Sosyal ve Kültüre Dair Tespit ve Görüşleri

Ahmed Cevdet Paşa on dokuzuncu yüzyıl Osmanlı Devleti kademesinde önemli pek çok yerde birçok devlet görevlisiyle birlikte teşrik-i mesaide bulunmuştur. Bazılarıyla özel hayatında da ilişkilerini yürütmüş, bunun dışında kalanlarla da saygı sınırlarını bozmadan insan ilişkilerindeki hukuka güzel bir şekilde riayet etmiş müstesna bir devlet adamıdır. Tanzimat döneminin kıymetli devlet adamlarından Mustafa Reşid Paşa, Fuad Paşa ve Âlî Paşa başta olmak üzere yine birçok devlet görevlisin karakteristik özellikleri, ahlak anlayışları, sosyal ve kültürel durumları hakkında bilgiler aktarmıştır. Bu kişilerin siyasî kültür çevresindeki durumları hakkında da yakînen tetkik ettiği bilgileri, bütün gözlemleriyle ve ayrıntılı tespitler ve görüşleriyle bildirmiştir. Yapmış olduğu gözlem ve tespitler sonucunda vermiş olduğu bilgiler her ne kadar kişisel gözlemlerini içermiş olsa da dönemini kolay anlamamız bakımından önemlidir. Ahmed Cevdet Paşa görevli olarak bulunduğu farklı bölgelerdeki ve merkezdeki görevlerinde sosyal ve kültürel durumu önemli bir ölçüt olarak kullanmıştır. On dokuzuncu yüzyıl Osmanlı Devleti'nin başkenti İstanbul'un siyasal hâlini ve devlet adamlarının durumunu anlatırken de Tezâkir'de de sık sık siyasal kültür ve sosyal doku üzerinden anlatımlarını kaleme almıştır. On dokuzuncu yüzyılda, Osmanlı Devleti'nde ve toplumunda önemli değişimlerin yaşandığı bir yüzyıl olmuştur. Bu değişimler taşrada daha az olsa da merkezlerde ve özellikle İstanbul'da önemli ölçüde hissedilmiş ve kendini

göstermiştir. Avrupa ülkelerinden geliş gidişlerin artması, Tanzimat'ın getirdikleri ve yol açtığı etkiler, sosyal ve kültürel olarak İstanbul'da değişimi etkileyen önemli durumlara yol açmıştır. Ahmed Cevdet Paşa devletin ve toplumun bu durumunu Tezâkir'de açıklıkla resmeder.

Ahmed Cevdet paşa İstanbul'da yeni başlayan, sefahata düşkün, eğlence hayatına yönelik ve ekonomik durumu iyi olsun olmasın çoğu kimseyi etkileyen bir yaşam tarzından bahseder. Ona göre bu yeni yaşam şekli ilk olarak Mısır'dan gelen zengin beylerin, hanımların etkisiyle ortaya çıkmıştır. Mısır'dan gelenlerin bol paralar harcayarak sahilhaneler almaları, eğlence hayatına bol akçeler sarf etmeleri İstanbul'da yaşayanları kötü etkilemiştir. Mısırlı hanımların Batılı tarzda giyinmeleri, pahalı süslü takıları kullanmaları saray erkânındaki hanımların etkilenmesine, daha sonra da devlet kademesindekilerin ailelerinin ve hanımlarının etkilenmesine yol açmıştır. Mısırlıların çok yüksek paralarla aldıkları evlerden dolayı emlak fiyatlarının artışı da iktisadî olarak önemli bir değişime yol açmıştır (Kahraman, 2019). İstanbul halkı o zamana kadar çok sade bir hayat sürmektedir. İstanbul'da doğru dürüst bir sadrazam konağı olmadığı gibi konak denilen yapıların en büyüğü dört katlı olan ahşap evlerden ibarettir. Halk, lüksü Mısırlılar sayesinde tanımış, kâgir binaları onların sayesinde görmüştür (Ortaylı, 2014). Ahmed Cevdet Paşa bu durumu, “(...) Ortaya yalancı bir servet çıkmıştır.” diyerek belirtir. İstanbul halkının bu sefahat düşkünlüğü özellikle yaz aylarında daha da artmış, Boğaziçi'ndeki gezinti yerleri, sefahat düşkünlerinin daimî mekânları olmuştur (Kahraman, 2019).

Ahmed Cevdet Paşa bu dönemde görülen sefahat hayatının sarayı da yakından etkilediğini belirterek “İhlamur köşkleri henüz bitmeden Çırağan Sarayı yıkılıp yeniden kârgir olarak yapılmak üzere idi. Geçen sene biten Küçüksu Kasrı'na nazire olarak aynıyla bir kasır da Göksu'da yapılıyordu. Fındıklı'da Edhem Paşa ile Mahmud Paşa'nın sultanları için bir kârgir saray yapılmakta ve bitirilmesi için acele olunmakta idi. Fındıklı'da Adile Sultan Sarayı yeniden yapılmakta olduğu gibi Fatıma Sultan için de yeniden bir kışlık ve Bâbüssaade içinde yeni yerler yapılmaktaydı. Bu yapıların inşâsıyla birlikte borçların bitirilmesine de bir çare bulunsa bile saray kadınlarının olağanüstü israflarına bir böyle devlet daha olsa tahammül edemeyeceği açık olduğundan devlet vükelâsı endişe ve hayrete düşmüşlerdi.” demektedir (Kahraman, 2019). Sosyal ve kültürel değişimde ani bir

kabullenme görülmekte ve bunun sonuçları sıkıntı doğurmaktadır. Ahmed Cevdet Paşa, saray kadınları hakkında “Öteden beri Saray-ı Hümâyûn’da otururlar, hatta feraceleri bile yok iken İkinci Mahmut Han devrinde arzularını alsınlar diye kendilerine birer ferace yaptırıldı” demektedir. Saray halkının dışarıdaki hayatla yakın meşguliyetleri bu döneme kadar fazla değildir ancak toplumdaki sosyal ve kültürel değişimin pervasızca olması onları da derinden etkilemiş ve uygunsuz durumların çıkmasına sebebiyet vermiştir. Saray kadınları bu dönemde dışarıyla daha çok içli dışlı olmuşlardır. Dışarıyla iletişimin sadece belli moda arzuları tatmin etmek için kurulduğu ve ölçüsü kaçırılarak belli rezaletlerin de gerçekleştiği görülür. Ahmed Cevdet Paşa, Kırım Savaşı’nın peşine gerçekleşen israfı ve sosyal kültürdeki yozlaşmayı anlamamaktadır. Asıl bu dönemde dikkat edilmesi gerektiğini düşünmekte, “Bir garip safahat kapıları açıldı.” demektedir. Aktardıklarına göre; saray kadınları bu dönemde arabalarla sürekli dışarı çıkmaktadır, diledikleri gibi sefahat etmektedirler. Bunların içerisinde en dikkat çeken ve yaptıkları fazlaca rezillik boyutuna varan ise Sultan Abdülmecid’in gözdesi Serfinaz Kadın’dır. Ahmed Cevdet Paşa, Serfinaz Kadın’ın yaptıklarına “Namusa dokunur derecelere vardı.” demektedir. Serfinaz Kadın sefahata çok fazlaca harcamalarda bulunmuş ve büyük borçlar yapmıştır. Öyle ki saray kadınlarının arabalarla dışarı çıkmaları önlenmeye çalışılırken Serasker Rıza Paşa tarafından saraydaki arabalar birbirine zincir ile bağlamıştır. Bu durum üzerine Ahmed Cevdet Paşa; bir gün Sultan’ın Serfinaz Hanım’ın yanına gideceğini bildirmesi üzerine Serfinaz Hanım’ın Sultan Abdülmecid’e “Serasker Rıza Paşa’dan ruhsat tezkiresi almış mı?” dediğini rivayet etmektedir. Ahmed Cevdet Paşa’nın Serfinaz Hanım hakkında “Namusa dokunur olay” olarak zikrettiği olay ise şudur: “Serfinaz Kadın’ın Tarabyalı bir çalgıcı genç Ermeni oğlanı ile ülfet ettiğini saraylılar pek fazla dile getirdiler. Hele ikbâllerden meşhur Serfinaz, padişahın pek fazla rağbet ettiği ikbâl olarak genellikle Yıldız Köşkü’nde oturmakta olduğu halde çarşı içinde Küçük Fesli diye bilinen bir Ermeni oğlanına vurulup bu uğurda ödenmesi mümkün olmayacak borçlar ederdi. Geçenlerde bir gün bu çalgıcı oğlanı Beyoğlu’nda bir kahvehanede otururken bir Hırvat gelip üzerine tabanca sıkmış, setresine ve sakosuna dokunup geçmiş. Bunun üzerine kendisinin artık İstanbul’da durması uygun olamayacağı düşüncesiyle ailesi onu Adalar’a kaçırmışlar. Henüz bir ay geçmeden Küçük Fesli akşamüzeri Beşiktaş’taki evine giderken iki kişi gelip kamalar ile kendisini yaralamışlar. Birkaç gün sonra öldü. Ölümünden önce kendisini Serfinaz Hanım’ın adamlarının vurmuş

olduğunu söylemiş olması üzerine ailesi tarafından İngiltere, Fransa ve Rusya elçiliklerine verilen arzuhâllerle devlet zor durumda kalmıştır. Bunun önlenmesi için “Serfinaz Hanım, gerçi ona mecbur idi ancak kendisi ona bir veçhile temayül etmezdi. Hatta kendisini talep için gelen baltacılar bulamadık dedirtmek için paralar vererek def ederdi.” diye cevap verilerek bu konunun üstü kapatılmaya çalışılmıştır.” (Kahraman, 2019). Bu rezaletler İslâm-Osmanlı milletinin hiçbir unsuru tarafından, ne sosyal, ne kültürel ne de dinî olarak kabul edemeyeceği davranışları içermiş ve ar ve utanç sebebi olduklarını Ahmed Cevdet Paşa cesurca yazmıştır. Bundan başka yine saray kadınlarının yaptıkları borçlar çok büyük meblalara ulaşmıştır. Bunun yine büyük çoğunluğu Serfinaz Hanım’a aittir. Bu durumlar; Osmanlı Devleti’nin yavaş yavaş hissettiği, daha sonra büyük mâlî sıkıntılar olarak hissedeceği hâlin başlangıcı ve kaynaklarından biri olacaktır. Ahmed Cevdet Paşa tespitleriyle bu durumun sosyal, ekonomik ve siyasi boyutlarını netleştirmektedir.

On dokuzuncu yüzyıl aynı zamanda devletin diplomatik ve bürokratik âdet ve geleneklerinin de büyük ölçüde değiştiği ve ilklerin yaşandığı bir dönemdir. Ahmed Cevdet Paşa bu konu hakkında ise, “İngiliz Elçisi Canning’in balosunu davetli olarak Padişah teşrif buyurdu. Öteden beri sadrazamların bile elçi ziyafetlerine veya balolarına gitmesi âdet değilken bir seneden beri sadrazamlar gitmeye başladı. Bu sene Padişah için de bu kapı açıldı.” diyerek önemli bir değişimi anlatmaktadır. Ahmed Cevdet Paşa’nın gözlemlerinde bahsettiği bu değişimin en hızlı şekilde yaşandığı yer ise Beyoğlu’dur. Avrupa modası esasen buradan İstanbul hayatına girmiştir. Kafeler, restoranlar ve kurulmakta olan otelleriyle ve apartman hayatının başlamasıyla Beyoğlu, Osmanlı’nın Avrupa’ya açılan kapısı olmuştur (Ortaylı, 1995). Bugün bile hâlâ Suriçi’nden farklı olarak İstanbul’un yanı başında bir Avrupa ruhunu taşır durumdadır.

Ahmed Cevdet Paşa sadece İslâm toplumunun sosyal durumundan veya kültüründen değil gayrimüslim ahalinin dinî ve millî unsurlarından, sosyal ve kültürel durumlarından da Tezâkir’de yer yer bahsetmektedir. İngiliz elçisi Canning’in balosuna davet edilen ruhanî liderlerden bahsederken “Ruhanî reislerin balolara gitmesi âdet değildi. Özellikle Ortodoks papazlarına göre saz dinlemek ve dans seyretmek büyük günah iken bu baloda bütün patrikler ile hahambaşı da bulundu.” diyerek bazı gayrimüslimlerin dinî liderlerinin de bu yüzyıldaki değişime

katılmaktan geri durmadığını tespit etmiştir. Anlattığına göre şeyhülislâm da bu baloya davet edilmiştir ancak mazeret bildirip katılmamıştır. Müslüman ve Ortodoksların bu gibi konularda benzerlik gösterdiği söylenebilir.

Padişahlar bu döneme kadar siyâsî kültür içerisinde devlet memurlarıyla yemek yemezken Batılılaşmanın getirdiği etkiyle bir akım değişikliklere gitmişlerdir: “Sultan Abdülmecid, İngiltere Velihtı Prince de Galles’in Dersaadet’e gelmesiyle Göksu Köşkü’nde ziyafet vermiş ve bu ziyafette bir ilk olarak vüzerâdan da birtakım kişiler bulunmuştur.” (Kahraman, 2019).

Toplumda ve devlette birtakım âdet ve geleneklerde değişiklik olurken ilginç bir olay daha nakleden Ahmed Cevdet Paşa, Sultan Abdülmecid’e sihir yapıldığı düşünülerek Valide Sultan’ın bu sihri bozmak için bazı sahte şeyhlere gittiğinden bahseder. Hatta bu durumu daha da ileriye götürerek dua hazırlattığını ve bu duayı selatin camilerinden okuttuğunu, bunun da halk arasında Sultan’ın delirdiğine dair düşüncelerin meydana gelmesine yol açtığını anlatır.

Ahmed Cevdet Paşa “Sultan’ın beşinci kadını” diyerek bahsettiği Bezmî Hanım Sultan’ın boşamasından bir süre sonra Erkân-ı Harp Reisi Ressam Tevfik Paşa’yla nikâhlanmasının ise ne Osmanlı devlet geleneğiyle ne de toplumun sosyal ve kültürel âdetleriyle uyumlu olmadığından bahsederek, bu durum hakkında “Görülmemiş ve işitilmemiş bir keyfiyet olduğundan herkese pek çirkin göründü.” (Kahraman, 2019) diyerek açık bir dille kültürel bakımdan olumsuz bir durum olduğunu ve İslâm-Osmanlı kültürünün genel prensipleriyle örtüşmediğini vurgulamıştır.

Ahmed Cevdet Paşa insanlığın en büyük hakikatlerinden olan ölüm olgusuna da siyasal ve sosyal kültür penceresinden bakarak Tezâkir’de tespitlerde bulunmuştur. Toplumun her kesimini takip etmiştir ve insanların toplum içindeki yerlerini incelerken ayrıştırmaya gitmemiştir. Kendi döneminde İstanbul ister devlet erkânından olsun, ister toplumun en aşağı katmanından olsun, verdiği ölüm haberlerini sosyal kültür çevresindeki etkileriyle anlatmıştır. Ahmed Cevdet Paşa ölümlerin insanlar üzerindeki etkilerinden ve toplumun tepkilerinden bahsederek onların ibret alınması gereken olaylar olmasının yanında toplumdaki âdetlerin nasıl

şekillendiğini de detaylıca tespit ederek bu âdetlerin kültür tarihi açısından kaydını tutup bizlere miras bırakmıştır. Edirnekapı semtinde bir mahalleyi yönetimi altına alarak kerhanecilik yapan, Zaptiye Müşiri'nin bile gücünün yetmediği meşhure Langa Fatıma isimli bir kadının ölümünü Ahmed Cevdet Paşa, “Dünya kerhanesine veda edip gitmiş olduğundan İstanbul’un en büyük kerhanesi kapandı ve ondan sonra o derece muhteşem bir kerhane açılmadı. Vefatına bazı şairler ‘Öldü Langa Fatıma’ terkiğini tarih düşürdü.” diyerek aktarmıştır. Ahmed Cevdet Paşa toplumu yakinen gözlemlemektedir. Kerhanecilik dahi yapıyor olsa Paşa'nın kayda geçmesi bu kadının Paşa'nın da yaşadığı dönemin sosyal hayatına etkin bir iz bıraktığını ve devletin kolluk kuvvetlerine bile karşı duracak bir sosyal gücünün olduğunu anlamaktayız. Damat Halil Paşanın ölümünden sonra “*Merhumların öldüğü odada kadınların kandil yakması ve bazı törenler yapması âdet gereğiymiş.*” diyerek bu âdeti kayda almıştır. Ahmed Cevdet Paşa, Rıfat Paşa'nın vefatını aktarırken ise hem mevta ile ilgili hem de mevtanın cenazesinin kültürümüzü nasıl etkilediği hakkında önemli bilgiler vermiştir: “Servet ve zenginliği yerinde, hanesi açık, şanı yüce bir hanedandı. Fakat mansıp ve makam hırsı çok olup makamda bulunduğu zamanlar azledilme korkusu ve mazuliyeti zamanında atanmak telaşesi ile rahatsızdı. Yemekleri nefis ve lezzetliydi. Hatta hâlis ve âlâ buğdaydan ekmek çıkarır bir fırın işletir idi. Burada çıkan francalaya ‘Rıfat Paşa Francalası’ derlerdi.” diyerek kişinin toplumda bıraktığı izi de belirtmektedir. Rıfat Paşa'nın misafir seven biri olduğunu, Rıfat Paşa'nın hanesinde misafir olanların toplumun ileri gelenlerinde görülen ve kültürümüzde eskiden çokça yapılan ama gittikçe azalan bir davranışa da dikkat çeker ve şöyle anlatır: “Bir gece haremlı selamlı olarak Rıfat Paşa'nın yalısında misafir olmuştuk. Gece içeride dışarıda yüz küsur yatak yapıldı, hepsi çok iyi idi. Gece herkesin odasında abdest için leğen, ibrik, havlu ve peştamalına kadar gecelik ihtiyaçları hazır idi. Kısaca o gece böyle bir kalabalığı eksiksiz ağırladılar. Her gece sofrasında büyük küçük birçok misafirleri bulunup bazen böyle gece kalanlar da bulunur ve hepsi kusursuz ağırlanırdı.” diyerek verdiği bu detaylı bilgilerle ise İstanbul’da devlet adamlarından önemli, izzetli ve şerefli kimselerin nasıl bir kültüre sahip olduğu ancak bunun gittikçe azaldığı anlaşılmaktadır. Aynı cenazede Fuat Paşa'nın da bulunduğu bahseden Ahmed Cevdet Paşa çevredekilerin üzüldüklerini görünce asıl üzülmeleri gereken şeyin eski gelenek ve âdetlerin Rıfat Paşa'nın ölümü üzerine kapanan hanesiyle birlikte kapandığına üzülmeleri olduğunu söyleyecektir. Ahmed Cevdet Paşa'ya göre bu tür âdetler yaşatılmak istense bile

zamanın izin vermeyeceği ve çağın getirdiklerinin bunlara imkân tanımayacağı açıktır. Daha sonra Ahmed Cevdet Paşa'nın dediği gibi olmuş ve bu gibi kültürel âdetlerin yaşatıldığı haneler artık kalmamıştır. Ahmed Cevdet Paşa bu gibi hanelerin kapatılmasına dair üzüntüsünü “Sanki İstanbul bir güzel bahçe olup bu daireler de onun güzel çiçekleri idi. Bu çiçekler hazan rüzgârı ile soldu. İstanbul güz mevsiminde yalnız yeşillikten ibaret bir çayır gibi oldu.” diyerek betimleyecektir (Kahraman, 2019).

Ahmed Cevdet Paşa toplumun inançları hakkında da kıymetli bilgiler zikretmiştir. İnsanların olaylara karşı verdikleri tepkilerin bir kısmının dinî kurallardan, bir kısmının cahillikten, bir kısmının da geçmişten getirdikleri bid'atlarla şekillendiklerini tespitleriyle ortaya koymuştur. Ramazan ayının on beşinde alışkanlık üzerine Hırka-yı Şerîf'in ziyaretine gidildiğinden ve bu ziyaret sonrası orada bulunanlara sembolik olarak mendil verildiğinden bahsetmektedir. Bir Ramazan Bayramı'nda gerçekleşen olayda ise bayramlaşma sırasındaki âdetten ve burada gelişen bir davranış üzerine ulema içerisindeki yozlaşmanın ne duruma geldiğinden şöyle bahseder: “Mekâtib-i Umumiye nazırı mollalarından Vehbi Efendi ulemâ usulü olduğu üzere etek öpecek iken ayak öptü. Padişah gücenerek setresinin eteğini tutup ‘Bunu öpmeli.’ diye buyurdu. Yapılanın telafisi mümkün olmayıp padişah huzurunun mehabeti gereğince adı geçen efendi utanç terleri dökerek dönüp gitmekten başka bir şey yapmadı. Zat-ı Şahane sağ tarafına dönerek Rauf ve Reşid paşalara hitaben ‘Bu da ulema taklidi’ dedi.” (Kahraman, 2019). Ramazanın belli bir günü Hırka-yı Şerîf'in ziyaret edilmesi ve burada geleneksel olarak ziyaretçilere mendil verilmesi, bayram günü padişah ile hangi usulle ve ne şekilde bayramlaşmak üzere olunacağı gibi konuları eserlerine taşıyan Ahmed Cevdet Paşa'nın bunları tarihin ve hâlin ayrılmaz parçaları olarak düşündüğü ve kaleme aldığı açıktır.

Toplumlar insanlık tarihi boyunca bilindiği üzere her dönemde doğa olaylarını dikkatle izlemiş ve bunları çeşitli olayların sebebi veya sonucu olarak yorumuştur. Ahmed Cevdet Paşa halkın doğa ile olan bağlarının siyasal ve sosyal kültürü nasıl etkilediğini ve on dokuzuncu yüzyıl Osmanlı'sında ne gibi örnekler teşkil ettiğini gözlemleriyle örneklendirerek anlatmıştır. Bunların toplumu korkuya, savaşa sevk ettiğini, bazı insanların halkı yönlendirmek için bunları kullandığını hatta beddua için bile kullanıldığını gözlemlemiş ve bu olayları anlatarak dönemin sosyal hayatı

hakkında önemli bilgiler vermiştir. Yaşanan bir kuyruklu yıldız hadisesi hakkında, “Savaş meraklıları bunun hükümlerini çıkarıma kalkıştılar. “(...) ‘Mençikof’un İstanbul’a geldiği vakit bir kuyruklu yıldız görünmüş ve eski seferde tecrübe olunmuş.’ demekle halkı buna inandırmak istediler ve sonucunda İstanbul içinde bir kötülük çıkacağına bayağı inanmakta idiler.” diyerek halkın inançlarının nasıl yönlendirilmeye çalışıldığını açıkça yazmıştır. Sadece halkın içindeki kesimin değil devlet yönetiminde yüksek görevler almış kişilerin de bu olayın uğursuzluğuna inandıklarını söyleyen Ahmed Cevdet Paşa verdiği şu örnekle bunu kanıtlamaktadır: “Meclis-i Vâlâ’nın yeniden düzenlenmesinden sonra görevlerinden çıkarılanlardan Recai Efendi sarhoş olduğu hâlde Sadrazam Âli Paşa’nın yalısına gidip keyif haliyle ağzına geleni söylemiş ve ‘Ziver Efendi’nin yerinde bırakılması size yakınlığı için ve filânın yerinde kalması şunun için ve filânın yerinde bırakılması bunun için oldu. Benden ne istersiniz ey Allah’tan korkmazlar?’ deyip nihayet “Seni kuyruklu yıldızın uğursuzluğuna havale ettim.” demiştir. (Kahraman, 2019). Toplumun her kesiminde kuvvetli yer bulduğunu bildiği bu inançlar Ahmed Cevdet Paşa’nın çok dikkat ettiği hususlardan olmuştur.

Ahmed Cevdet Paşa siyasal ve sosyal kültürü derinden etkileyen Islahat Fermanı’nın etkileri hakkında çok önemli bilgiler vermektedir. Bu fermanın ilanının derin etkilerini ve toplumun kendi arasında yazılı olmayan kurallarının nasıl ve ne şekilde açığa vurulduğunu, zikrettiği çok önemli bir bilgiyle ortaya koymaktadır. Bu ferman ilan olduğunda huzurda bulunan etnik ve dinsel gruplar arasında gerçekleşen bir olayı ise şu şekilde aktarır: “Bu Islahat Fermanı’na ilk önce Müslümanlar tepkilerini aktararak ‘Baba ve dedelerimizin kanıyla kazanılmış olan mukaddes millî haklarımızı bugün kaybettik. İslâm milleti hâkim millet iken böyle bir mukaddes haktan mahrum kaldı. Bu ehl-i İslâm’a ağlayacak ve matem edecek bir gündür.’ diye söylenmeye başladılar. Müslümanlar arasında Islahat Fermanı’nın etkisi çok büyük üzüntüye ve gönül kırıklığına sebep olmuştur. Bu sebepten ötürü Müslümanlar hâlihazırdaki devlet adamlarını kötüleyerek haklarında suçlamalarda bulunmuş ve bu fermanın altına mührünü vurmeyen Hariciye Müsteşarı Safvet Efendi’yi övmüşlerdir.” (Kahraman, 2019).

Diğer etnik grupların da fermanı yadırgadıklarını ve onların da kendi içlerindeki sosyal ve kültüre dayalı olan gerekçelerinden fermanı ötürü

beğenmediklerini belirtir. Osmanlı toplumunda eskiden beri Müslümanlardan sonra Rumlar, sonra Ermeniler ve daha sonra da Yahudiler gelir ve bu durum olmayan ama yerleşik bir âdet halini almıştır. Ancak Islahat Fermanı ile hepsinin eşit olması bu silsileyi bozduğundan sosyal yapı içerisinde kendilerini gördükleri yerden olmaları onları da rahatsız etmiştir. Rum tebaadan bazıları, “Devlet bizi Yahudilerle beraber etti. Biz İslâm’ın üstünlüğüne razı idik.” diyerek fermana itiraz etmişlerdir (Kahraman, 2019). Bu durum Ahmed Cevdet Paşa’nın tespit ve gözlemleriyle açıkça göstermektedir ki, toplum içerisinde yasalara bağlı olmadan oluşturulan sosyal bir düzen vardır ve bu düzende işleyen toplumun yapısı detaylı düşünülmeden, sosyal ve kültürel durumları göz ardı edilerek ıslahatlar yapıldığında toplumun dinamikleri olumsuz etkilenecektir.

Osmanlı Devleti’nde bir âdet olarak dinî günlerde camilerin kandillerle süslenmesinden bahseden Ahmed Cevdet Paşa, yapılan uluslararası bir anlaşmanın olumlu sonuçlandığının heyecan içinde halka ilan olunması için Sadaret Kaymakamı Kıbrıslı Mehmet Paşa tarafından, İstanbul kadısına camilerin kandillerle donatılması emri verdiğini ve bu olayın, dinî işler dışında siyasî bir konu için camilerde kandillerin kullanılmasında ilk örnek olduğunu belirtir. Bunun üzerine bütün camilere tebliğ edilerek camilerin kandillerle aydınlatılması uygulamaya koyulur. Lâkin daha sonra Padişah tarafından bu emir geri alınır (Kahraman, 2019). Camilerde kandiller yakılması geleneğinin etkisi günümüze kadar sürmüş ve Cumhuriyet’in ilk dönemlerinden itibaren de dinî ve millî olayların halka duyurulması ve anılması için kullanılmaya başlanılmıştır.

Ahmed Cevdet Paşa, bu yozlaşma dönemi içerisinde devlet memurları içerisindeki ahlaklı ve devletini düşünen insanların da olduğundan bahsederek Defter-i Hâkânî Mümeyyizi Kanuncu Sâdâ Efendi’nin vefatı üzerine yerine usul gereğince yardımcısı getirildiğinde kendisine verilen maaşı “Yaptığım iş değişmedi.” diyerek reddetmesini hayretle izlemiş, “(...) Meğer bu da onun gibi bir ahiret adamı imiş.” diyerek on dokuzuncu yüzyıl Osmanlı Devleti’nde, yozlaşmışlığın her yeri sardığı bir dönemde böyle insanların var olmasına hayret etmiştir (Kahraman, 2019).

Ahmed Cevdet Paşa, devleti sosyal hayat içerisinde gelerek etkileyen, Kırım Savaşı sırasında ortaya çıkan softalar ayaklanmasını ulemâ eksikliğine

bağlamaktadır. Ona göre bu olayın ulema içerisindeki hoca eksikliğinden kaynaklanan yozlaşmanın ürünü olarak ortaya çıktığı görülmektedir (Kahraman, 2019). İşlerin ehline verilmesini çok önemli ve hayati bulan Paşa “(...) Çubuk doldururken gördüğümüz bir uşağı yakın zamanda miralay gördüğümüzden şaşırılmaz idik.” diyerek cesurca bu gibi durumların artık göz ardı edildiğini, büyük liyakatsizliği çekinmeden belirtmiştir (Kahraman, 2019).

Ahmed Cevdet Paşa İstanbul’da bulunduğu dönem içerisinde gözlemlediği sosyal hayata dair kadınların kıyafetleri ve devlet memurlarının sakal tıraşlarına kadar birçok konularda da bilgiler vermiştir. Meclis-i Maarif üyelerinden Şinasi Efendi’nin sakalını tıraş etmiş bir şekilde meclise gelmiş bulunmasının hoş karşılanmayarak rütbesinin kaldırıldığından ve meclisten kovulduğundan bahsetmiştir. Bu olay, dönemin İslâm-Osmanlı toplumunun dinî ve kültürel kurallarının devlet memurlarını sosyal olarak nasıl etkilediğinin bir göstergesidir.

Saraylı kadınların ve “Moda” diye adlandırdığı yaşam tarzını benimsemeye başlayan İstanbullu hanımların giyim-kuşamdaki değişimler sonucu atlas ferace giymeleri ve ince yaşmaklar kullanmalarının toplumdan tepki aldığını belirtmektedir. Bu durum üzerine kadınların atlas ferace ve ince yaşmak giymemeleri içeren kılık kıyafet düzenlemesi olarak bir ilanname düzenlenmiştir. İçerisinde kurallara uymayan kadınların feracelerinin yakasının kesileceği ve kocalarının da cezaya çarptırılacağı yazılmıştır ancak bu durum Sultan’ı rahatsız etmiştir. Çünkü kendi eşlerinin ve gözdelelerinin de bu kıyafetleri giydiğini bilen Sultan bunu kendisine saygısızlık kabul etmiş ve “Bunun icrası kabil midir? Bu şiddeti benimkilere mi edecekler?” diye itiraz ederek ilannamenin içeriğinin hafifletilmesini emretmiştir (Kahraman, 2019). Bu olayda da Ahmed Cevdet Paşa yine toplumda geniş karşılık bulan bir yeniliğin devlet kademesine hatta Sultan’a nasıl yansıdığını, toplumsal bir değişimin yönetimde nasıl yer bulduğunu aktarır.

Toplumunu derinden etkileyen, Müslümanların dinen kabul etmeyeceği, örf, gelenek ve kültür hayatımızda yeri olmayan, Ahmed Cevdet Paşa’nın fena işlerden olarak naklettiği bir diğer olay ise bir caminin kiliseye çevrilmesi olayıdır. “Fransızlara Kudüs-i Şerîf’te bir kilise yapma izni verilerek sadece yerinin belirlenmesi eksik kalmıştır. Fransızlar Kudüs Mutasarrıfı Kamil Paşa’dan yerinin

boş olduğunu söyledikleri Yusuf Salahaddin Camisi'nin yerini istemişlerdir. Kamil Paşa da Fransız taraftarı olduğundan dolayı Fermân-ı Âlî yazdırarak, minaresi ve duvarları duran bu caminin kiliseye çevrilmesine izin vermiştir. Bölgenin ileri gelenleri, Müslümanların kalplerinin kırılacağını belirtmiş ise de bu girişimleri sonuçsuz kalmış ve cami, kilise yapılmıştır. Durumun gerçeği ortaya çıkar çıkmaz Kamil Paşa görevinden alınmıştır.” (Kahraman, 2019). Ahmed Cevdet Paşa bu yapılandan dolayı Kamil Paşa “Ömrünün sonuna kadar akran ve emsali arasında yergin olarak, ömrünün kalanını zillet ve hakaret ile geçirdi.” demiştir. Sosyal hayatta toplumu derinden etkileyen bu gibi konuların üzerinde Paşa önemle durmuştur. Bu tür konularda toplum hassas olduğu için, devlet adamlarının zaafı yüzünden toplumun devlete olan güvenine hanel gelebileceğinden çok dikkat edilmesi gerektiğini dikkatle vurgulamıştır çünkü ona göre toplumun kutsalına devlet adamları eliyle hanel gelmesi, toplumda çözümlere ve devletin zarara uğramasına sebebiyet verebilir.

Ahmed Cevdet Paşa kendi döneminde padişahın kılıç kuşanma törenine de denk gelmiş ve kılıç kuşanma töreni kültürünü ve âdetlerini de anlatmıştır. Törenin; Ebu Eyyube'l-Ensari Camisi türbesinde toplanarak yapıldığından bahseden Paşa, bu törende çeşitli batıl inançlar gördüğünü söyler. Kişiler üzerinden hâlin uğurlu mu uğursuz mu olacağına dair çıkarımlar yapıldığı inancını belirtir. Şöyle ki; anlık gelişen olayların toplumda dış görünüş, kılık ve kıyafet, bazen küçük detaylara göre ve manevî olarak yorumlanması âdeti insanlar arasında genel kabul gören bir inançtır. Padişah'a kılıç kuşandıktan sonra ilk nâkibüleşrafın biat etmesi gelenekler arasındadır lâkin Ahmed Cevdet Paşa o günkü durum hakkında “Ali bin Ebu Talib'e (kv) ilk biat eden Talha (ra) çolak olmakla uğursuzluk sayılmıştı. Bu kere nâkibüleşraf bulunan Tahsin Bey ise hem çolak, hem tek gözlü ve hem de rivayete göre düz taban olduğu halde ilk biat edecek diye cülus gününde biat edeceklere gönül sıkıntısı olmuşken bereket versin biate yetişemeyip Rumeli Kazaskeri İlmî Molla Efendi vekâlet etmekle herkes memnun olmuş ve sevinmişti.” (Kahraman, 2019) diyerek alışlagelmiş olan inançların devleti ve erkanını yakinen etkilediğini açıkça belirtir.

Kendi döneminde denk geldiği düğünler hakkında da bilgi veren Ahmed Cevdet Paşa, düğünlerin yapılmasından ziyade zamanlamasının toplumu kötü

etkilediğini söyler. “(...) *Hâlbuki Karadağ’da meydana gelen askerî bozgun üstüne Girit’in ihtilali haberleri kamuoyunu dehşete düşürmekte olduğu hâlde böyle düğün ve eğlenceler yapılması halkın gözünde pek çirkin görünüyordu.*” (Kahraman, 2019) diyerek yapılacak her işin sosyal hayattaki yansımalarının artı ve eskisinin düşünülmesi gerektiğini belirtmektedir. Ahmed Cevdet Paşa değişen bir âdetten daha bahseder ki sonucunda artık insanlar bu âdetin değişen hâlini öyle benimserler ki artık toplumun bir ifade biçimi olarak kabul görür. Bu âdet Sultan Abdülaziz’in Mısır seyahati dönüşünde İzmir ve İstanbul halkının Sultan’ı alkışlayarak karşılamasıdır. Oysa Batı toplumunda isyan ve hoşnutsuzluk anlamı taşıyan sessizlik, eski dönemlerden beri bizim toplumumuzda onaylamak ve hoşnutluk anlamını taşımaktaydı. Batı toplumunda alkış ve sesli tezahürat saygı ve hoşnutluk iken bizde isyan veya saygısızlık anlamındadır, on dokuzuncu yüzyıla kadar. Avrupa âdetlerinin sosyal hayatımıza girmesiyle Sultan Abdülaziz’in Mısır seyahatinden dönüşünde İstanbul’daki âdetler de değişmiş ve Sultan alkışlarla karşılanmıştır. Kutlama ve şenlikler yapılmış ve Kapalıçarşı geceleri açık kalmaz iken bu sefer tarihinde ilk defa sabahlara kadar süren eğlencelerden mahrum olup ticaretten geri kalmak istemeyen esnafın başvurusu üzerine ilk defa izin verilerek sabaha kadar açık kalmıştır (Kahraman, 2019).

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nde on dokuzuncu yüzyıl Tanzimat Fermanı, Islahat Fermanı ve Kanun-i Esasi gibi reformlarla birlikte, taşra teşkilatlarından merkez teşkilatlarına kadar önemli değişimlerin yaşandığı, devletin “en uzun yüzyılı” olarak tabir edilen bir dönemdir. Devlet keskin bir reformlar dizisi girişiminde bulunur. Bu değişim ve dönüşüm merkezden başlanarak taşra teşkilatlarına doğru uygulanmaya başlamıştır. Ancak öteden beri Osmanlı Devleti'nin içinde barındırdığı birçok farklı etnik ve dinî unsur vardır. Toplumdaki bu unsurlar; kâğıt üzerinde bir mürekkep ve bir kalemlle yazılmış olan kuralların ötesinde, kendi ait oldukları sosyal ve kültürel çevrelerinin oluşturmuş olduğu yazılı olmayan kurallarla da kendi içlerinde tutarlı bir düzen sağlamaktadır. Ancak toplumları asıl bağlayıcı olan, devletin belirlemiş olduğu kurallar olmak zorundadır. Devlet bu kuralları uygularken toplumun hassasiyetlerini gözetmek ve yenilikleri uygulamak istediği farklı bölgelerde yumuşak geçişler sağlamakla mükelleftir. Aksi halde toplum daha önce tanımadığı kural veya yeniliklere muhakkak refleks gösterecektir. Tarihçi, hukukçu ve ilim insanı olan Ahmed Cevdet Paşa devletin böyle bir değişim ve dönüşümünün gerçekleştiği bir dönemde yarım yüzyıl devlet görevinde bulunmuş müstesna bir şahsiyettir. Devletin Tanzimat ile beraber iç ve dış sorunlarının olduğu bir dönemde gerçekleştirdiği teftiş görevleri ve merkezdeki görevleri sırasında tespitleriyle Tezâkir'de ele aldığı konular ise bu gözlemlerden oluşarak ortaya çıkmıştır ve adeta dönemin bir panoramasıdır. Siyasal, sosyal ve kültürel değerleri ve bunların değişimlerini incelemiş, görev yaptığı yerlerde reform çalışmalarını gerçekleştirirken bunlara büyük önem vermiştir. Ahmed Cevdet Paşa toplumların eğlence, evlilik, ölüm ve sosyal hayat içerisindeki benzeri âdet ve geleneklerini; “Âdetler ikinci bir tabiat olduğundan değişmesinin ne derece güç olduğu bilinen bir şeydir.” diyerek belirtmiştir. Kendisi hem teftiş memuriyetiyle bulunduğu taşra teşkilatlarında hem de merkez teşkilatında, devlet adamlarının bu konuları görmezden gelmesini de birçok

sorunun sebebi kabul etmiştir. Kendisinin, mülkî amir veya memur olarak bulunduğu İşkodra, Bosna-Hersek ve Fırka-i Islahiyye ile bulunduğu Kozan bölgesinde yapmış olduğu çalışmaları hep bölge insanların sosyal ve kültürel durumuna dikkat ederek gerçekleştirdiği ve sonucunda başarı elde ettiği açıktır. Devletin Batı'daki sınırında bulunan bölgeleri hakkında verdiği bilgiler ile Anadolu'da bulunan bölgeler hakkında verdiği bilgilerin ortak noktası, buralardaki insanların devletin kurallarından bağımsız bir şekilde kendi yazılı olmayan sosyal ve kültürel âdetleriyle bir düzen kurduklarıdır. Bunun sebebi de ona göre başta eğitimsizlik ve merkez teşkilâtının taşraları görmezden gelmesidir. Merkez teşkilâtı yani Osmanlı Devleti'nin başkenti İstanbul'daki siyasal yapı ve İstanbul halkı ise Tanzimat'ın getirilerini topluma uygulamak isterken kendisini “Modernleşme” adı altında büyük bir yozlaşma içinde bulmuştur. Taşrada çok farklı, fazlaca etnik ve dinî unsurun yanında dil ve kültür vardır, bunların hepsine aynı kanunların uygulanmasındaki sıkıntıların giderilmesinde kesin sonuç alınamayacağı da uygulamalarda ortaya çıkmaktadır. Ancak taşra bölgeleri gelenek ve âdetleriyle reformlara dirense bile, Ahmed Cevdet Paşa'nın tecrübelerinden de görüldüğü üzere iskân ve ekonomi gibi politikalarla devlete uyum sağlayabileceği de açıktır. Tezâkir'de üzerinde durulan on dokuzuncu yüzyıl iskân politikalarının sonuçlarının, günümüze kadar etkileri süren şehir yapılanmalarında belirleyici olduğunu da söylemek mümkündür.

Sonuç olarak Ahmed Cevdet Paşa; on dokuzuncu yüzyıl Osmanlı Devleti'ndeki reform hareketlerini, yapılan kanunlar veya fermanlar üzerinden değil bizatihi toplumun içindeki siyasal hayatla organik bir bağı olan sosyal ve kültürel durumlar üzerinden uygulamaya koyarak Tezâkir'de devletin ve toplumun ilişkisini bu bakımdan incelemiştir. Ahmed Cevdet Paşa'nın çağdaşlarının ilerisinde olmasını sağlayan sosyolog nazarı sayesinde ortaya çıkan tabloda sonuç olarak şu görülür: Devletin her alanda yapmak istediği yenilikler, değişim ve dönüşümler sosyal ve kültürel unsurlara dikkat edilerek hakla benimsetilmelidir.

KAYNAKÇA

Kitaplar:

Aykut, Ş. N., **Târîh-i Cevdet Serisi, Ahmed Cevdet Paşa: Hayatı, Eserleri, Tarihçiliği, Hakkında Yapılan Araştırma ve İncelemeler**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2018.

Baysun, C., **Ahmed Cevdet Paşa, Tezâkir**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1986.

Ekinci, A. Ş. E., **Ahmed Cevdet Paşa ve Mecelle**, KTB Yayınları, İstanbul, 2018.

Ekinci, A. Ş. E., **Ahmed Cevdet Paşa ve Mecelle**, IQ Kültür ve Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2016.

Halaçoğlu, Y., **Ahmed Cevdet Paşa, Ma'rûzât**, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1980.

Hanım, F. Â., **Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı**, Pınar Yayınları, İstanbul, 1994.

İzğöer, Z., **Ahmed Cevdet Paşa**, Şule Yayınları, İstanbul, 1999.

Kahraman, S. A., **19. Yüzyılda Osmanlı Devlet Yönetimi**, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2019.

Kaynar, R., **Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2010.

Mardin, E., **Medeni Hukuk Cephesinden Ahmed Cevdet Paşa**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1996.

Mardin, E. U., **Medeni Hukuk Cephesinden Ahmed Cevdet Paşa**, Mardin Valiliği Yayınları, İstanbul, 2011.

Ölmezoğlu, A., **Ahmed Cevdet Paşa Hayatı ve Eserleri**, Celal Bayar Üniversitesi Yayınları, Manisa, 2002.

Pakalın, M. Z., **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, MEB Basımevi, İstanbul, 1983.

Tanpınar, A.H., **On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi**. Dergâh Yayınları, İstanbul, 2016.

Ülkütaşır, M. Ş., **Cevdet Paşa: Hayatı-Şahsiyeti-Eserleri**, Doğu Matbaası, Ankara, 1945.

Yazan, Ü. M., **Bir Osmanlı Sosyoloğu Ahmet Cevdet Paşa**, Ahmed Cevdet Paşa vefatının 100. Yılına Armağan, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1997.

Dergiler – Makaleler – Ansiklopediler:

Akyıldız, Ali, **Tanzimat**, Diyanet İslam Ansiklopedisi, ss. 1-10, 2011.

Aydın, Mehmet Akif, "Bir Hukukçu Olarak Ahmed Cevdet Paşa", **İ.Ü.E.F. Tarih Araştırma Merkezi**, 1986, ss. 22-28.

Aydın, M. A., Halaçoğlu, Y., **Cevdet Paşa**, Diyanet İslam Ansiklopedisi, ss. 443-450, 1993

Bozdağ, İ., "Cevdet Paşa Üstüne Derkenar", **Türk Edebiyatı Dergisi**, 1987, ss.32-33.

Erer, T., "Ahmed Cevdet Paşa", **Türk Edebiyatı Dergisi**, 1987, s. 31.

Halaçoğlu, Y., "Kendi Kaleminden Ahmed Cevdet Paşa", Ahmed Cevdet Paşa Semineri, **İ.Ü.E.F Tarih Araştırma Merkezi**, 1986, ss. 1-6.

Keskioğlu, O., "Ahmed Cevdet Paşa (1822-1895) Hayatı ve Eserleri", **Ankara Üniversitesi İFD**, 1966, ss. 221-234.

Kiel, M., **Lofça**, Diyanet İslam Ansiklopedisi, 2003, ss. 203-205.

Kuran, E., "Tanzimat Dönemi Osmanlı Tarih Yazıcılığı", **Türkiye Günlüğü**, 1996, ss. 113-118.

Kütükoğlu, M. S., "Cevdet Paşa ve Aile İçi Münâsebetleri", Ahmed Cevdet Paşa Semineri. **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi**, 1996, ss. 208-212.

Özcan, A., **Istabl**, Diyanet İslam Ansiplopedisi, 1999, ss. 203-206.

Özkan, N., "Ahmet Cevdet Paşa'nın Türk Dili Hakkındaki Görüşleri ve Eserleri", **Erciyes Üniversitesi SBE Dergisi**, 2006, ss. 219-232.

Severcan, Ş., "Ahmed Cevdet Paşa'nın Tarihçiliği", **Erciyes Üniversitesi İFD**, 1990, s. 227-234.

Turan, Şerafettin, (27-28, Mayıs, 1986), **Cevdet Paşa'nın Kültür Tarihimizdeki Yeri**, Ahmed Cevdet Paşa Semineri 27-28 Mayıs Bildiriler, İÜEF Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul, ss. 13-20.

ÖZGEÇMİŞ

